https://doi.org/10.26682/hjuod.2023.26.1.61
گوڤارا زانكويا دهوك، پەربەندا: 26، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی وكومەلناسی)، بپ 994-1012، 2023

بارودوٚخێ رامیاری ل وەلاتێ جەزیرێ د ناڤەڕاستا چەرخێ (7 ك / 13 ز) دا.

حلیمه محمد امین و درویش یوسف حسن
پشكا مێژوو،كولیژا زانستێن مروڤایەتی، پشكا مێژوو، زانكویا دهوك، هەرێما كوردستانێ-عیراق

((مێژوویا وەرگرتنا ڤەكولینێ: 5 كانوونا ئێكێ، 2022، مێژوویا رەزامەندیا بەلاڤكرنێ: 26 شواتێ، 2023))

پوخته

ئەڤ ڤەكولینە ل سەر ئەنجامدانا ڤەكولینێ د ماوەیەكێ ئالووز ژ دیروكا وەلاتێ جەزیرێ دا ڕادبیت ئەوژی ل ناڤەڕاستا چەرخێ (7ك / 13ز) یێە هەر وەكی ئەڤ وەلاتە ڕووی ب ڕووی هەڤڕكیەكا مەترسیدار بوو ئەوژی نوێنەرایەتی دكەت بو ب سەرداگرتنا هێرشا مەغولیان ئەوێن شیاین دەست ب سەر باژێڕێن جەزیرێ دا بگرن ئێك ل دویڤ یێ دیتر و پاشی دژوارترین و درندەترین شێوازێن زورداریێ د مافێ خەلكێ وێدا ئەنجامداین و ل سەر دامەزراندنا دەسهەلاتدارێن ڤان وەلاتا ڕابووین ب دانانا هندەك میر و دەسهەلاتدارێن ژ لایێ وانڤە چ ئەڤ كەسایەتی یە ژ ڕەگەزێ وان بیت یان ژی ژ خەلكێ وان وەلاتە بیت یێن سەر ب وانڤە.

- **ئەڤ ڤەكوٚلینا یا هاتیە دابەشكرن بو سەر سێ تەوەران:**

أ- تەوەرێ ئێكێ لدور پێناسەكرنا وەلاتێ جەزیرێیە و پاشی بەحسا نەخشەیێ سیاسی یێ ناوچەیێ و هەروەسا گرنگترین وان هێزێن سیاسی یێن كو ژیاین ل دەمێ كەفتنا بەغدا پایتەختێ خیلافەتا عەباسی ب دەستێ مەغولیان دكەت.

ب- بەلێ سەبارەت تەوەرێ دووێ بەحسا ل سەر ڤەكوٚلینێ د چەوانیا زالگەهی كرنا مەغولیا دا ل سەر باژێڕێن جەزیرێ پشتی كەفتنا پایتەختێ خیلافەتێ دكەت و دناڤدا ژی ئەو زەلیلبوونا دەسهەلاتدارێن جەزیرێ د بەرسینگگرتنا ئەڤێ سەرداگرتنێ دیتی و هێرش هینانا ژبلی دەستهەلاتدارێن میافارقین هەروەسا بەحسا چەوانی یا كارگێری كرن و برێڤە برنا باژێڕێن جەزیرێ دكەت.

ت- سەبارەت تەوەرێ سیێ و دویماهیێ ژی بەحسا هەڤڕكی یا مەغولی - مەملوكی دا و كارتێكرنا وێ ل سەر وەلاتێ جەزیرێ و ماوەیێ وێ نالین و نەخوشی یا كو هاتیە دیتن ژ بەر هەڤڕكی یا هەی و چێبووی دناڤبەرا ئەڤان هەردوو هێزاندا ل سەر هەردوو لایەنێن سەربازی و ئابووری دكەت.

پەیڤێن كلیل: وەلاتێ جەزیرێ، مەغول، مەمالیك، دیاربەكر، نەخشە

- **پێشەكی**

وەلاتی جەزیرێ ل روژهەلاتا ئیسلامێ ژ وەلاتێن گرنگ دهێتە هژمارتن لەورا ئەف وەلاتە ببوو جهێ گرنگپێدانا چەندین گەروك و جوگرافیناسان و دناف بەرهەمێن خودا پەسنا ئەڤی وەلاتی دكەن و سنوورێن ئەوێ دەستنیشان دكەن دگەل دیاركرنا باژێرێن وێ ژبەركو ئێكە ژ بەشێن دەولەتا ئیسلامی تایبەت ل دەستپێكا چەرخێ (3 4 هـ / 9 10 ز) لەورا ئەف ڤەكولینە خواندنە د بوارێ هەفركیا دەولەتا جەلائیری ومەمالیكا لسەر وەلاتێ جەزیرێ چونكە ئەف وەلاتە دئەڤێ ماوەیدا ببو گورەپانا هەڤركیێ و ناكوكیێ دناڤبەرا چەندین هێزێن دەرەكی وەكی (مەغولان و جلائریان و قرەقوینلوا و تیموریا) لگەل هەولدانێن ممالیكا یێن بەردەوام بو بدەستڤەئینانا ئەڤێ وەلاتی هەرچەندە پاشماوێن مەغولان هەبوون ل دیاربەكردا زێدەباری میرگەهێن كوردی كوهەمی دەما پشتەڤانیا خو د گهورین بو ئەڤان هێزێن دیاركری ژبەر بەرژەوەندیێن خولەورا خەلكێ ئەڤان

بـاژێرا تووشـی هـەڤركیێن لەشـكەری وشـەری دبـوون. ژبەر ئەڤێ چەندێ وەلاتـێ جـەزیرێ ب ئـەڤی نـاڤی هاتـە نـافكرن جـونكی دكەڤیتـە دناڤبـەرا دیجلـە و فوراتیـدا و ب كەشوهەوايەكێ فینـك یـا بەرنیاسـە و دگـەل هـەبوونا ئاڤێ وهـەبوونا دەرامەتـەكێ بەرفرهـ ژ گەلـەك بـاژێران وئاسیگەهـ وكـەلهان پێكـدهێت ژ گـرنكترین بـاژێرێن ئـەوێ (ئامەدـ میـافرقین ـ مـاردین ـ مویسـل ـ سنجارـ نصيبين ـ رأس العين ـ ورقهـ روهـا ـ حـەران ـ خابور) وگەلـەكێن دیـتر. براسـتی وەلاتـێ جـەزیرێ ل چـەرخێ حـەفتێ كـوچی سـێزدێ زایـینی جالاكیێـت مەزن یـێن شارسـتانی بخوڤەگرتینـە و هـەتا هانتـا هێرشـێن مەغولا بو ئەڤی وەلاتـی یـا بـەردەوام بـوو ئـەوژی ل نیڤـا چەرخێ حەفتێ كـوجی سـێزدێ زایـینی ئـەو جـالاكی یـە گەلـەك لایـەنا بخوڤـە دگریـت وەك لایـەنێ ئـەدەبی، زانسـتی، كومەلایـەتی، ئـابوری زێـدەباری لایـەنێ هونـەری دگـەل هنـدێ ئـەو هـەڤركیا مـەغولان دگـەل مـەمالیكا د مـاوێ نڤیسـینا ڤەكولینێـدا ژ هـەڤركیێن گرنـك د وەلاتـێ جەزیرێـدا دهێتـە هـژمارتن لـەورا روژهـەلاتا ئیسـلامێ دبارودوخـەكێ نـەیێ جێگیردابـو تایبـەت بـوو گورەپانـا دووبـەركی و هـەڤركین مـەزن دناڤبـەرا مـەمالیكا ژلایـەكی و هێـزێن سیاسـی ئـەوێن دەسـتهەلات دڤیـا ژ لایـەكێ دیـتر وپشـتی سـەركەفتنا مـەمالیكا د شـەرێ عـین جـالوت ل سـالا (658هـ 1260م) ئارمانجـا مـەمالیكا بیتـە هزەكـا مـەزن د دەڤەرێدا و براكبـەر هـەر هێرشـەكا دوژمـنی براوەسـتیت تایبەت پشـتی داگیركرنـا مـەغولا ل عیراقـێ ورووخانـدنا خیلافـەتا عەباسـی ئەڤـە بـو ئەگـەرێ چـوونا هـەردوو لایـەنا د بەرگیریـەكا ڤەكریـدا ژبـەركو هـەردوو دەولـەت جیرانێـت ئێكبـون ئـەفجا ئەفە دبیتـە تهدیـد د بەرژەونـدیا هێـزن ئامـادە ل وەلاتـێ جـەزیرێ زێـدەباری هێرشـێن مـەغولا لسـەر وەلاتـێ جـەزیرێ كاتێكرنـەكا مـەز د لایـەنێ سیاسـی و شارسـتانی وئابووریـا وەلاتـی دكەفیت.

- گرنگیا بابەتی:

خوانـدنا وەلاتـێ جـەزیرێ د ئـەڤی مـاوەی دا گرنكیـەكا تایبـەت هەبوویـە، جـونكی ئـەڤ دەڤـەرە چـەندین گهـورینێن سیاسـی، ئیـداری، ئـابوری، كومەلایـەتی، زانسـتی بخوڤـە دیتیـە هەروەسـا پێكولـەكە بو زانین و تێگەهشتنا راستیا ئـەوان هێـزن دەرەكـی ژبـو بدەسـتڤەئینانا دەسـتهەلاتداریێ چـاڤدێریا ئـەڤێ دەڤـەرێ دكـر جـونكی ئـەڤ هەرێمـە جهـەكێ ئسـتراتیجی یـێ گرنك بـوو دناڤبـەرا چـەندین دەڤـەرێن جیهانـا ئیسـلامێ تایبـەت كـو دهاتـە نیاسـین سـنورێن وێ نێزیكـی وەلاتـێ شامێ و ئاسیا بجووك و باكـورێ عیراقێ بوو.

- ئارمانجا بابەتی :

ئارمانجا بابەتی ئاشكەراكرنا لایەنێن نیمچە نەدیار ژ لایەنێن مێژوویا روژهەلاتی ل ئەڤێ دەڤەرێ د ماوەیەكێ دەستنیشانكریدا ژ مێژوویا سەردەمێ ناڤین جونكی نە بتنێ بێژین كو مەغولا ل ناڤەراستا چەرخێ حەفتێ كوجی سێزدێ زایینی دەست ب وێرانكرنا شارستانیا مویسل و سوتاندنا میافارقین وژنافبرنا ئامەدێ بوو، بەلكو چاڤدان پتر دێ لسەر بارودوخێن سیاسیی یێن ئەڤێ دەڤەرێ براەوستین ل دور هەڤركییا مەغولان ومەمالیكا لسەروەلاتێ جەزیرێ جونكی ئەوان زالبوونەكا مەزن و بەرفرهـ هەبوو وشارستانیا ئیسلامێ لسەر دەستێت وان تووشی مەزنترین خوسارەتی بوویە.

تەوەرێ ئێكێ: پێناسەیا وەلاتێ جەزیرێ و نەخشەیێ رامیاری ئەوێ بەری كەفتنا بەغدا ب دەستێ مەغولان.

وەلاتێ جـەزیرێ ژ ئـەوان وەلاتێن گـرنگ بـوو ئـەیێن كـو دكەفتـە ڕوژهـەلاتا جیهانـا ئیسـلامی زانایێـت جوگرافینـاس و گـەڕوكێن موسـلمان گرنگـی ب ڤـەكولینا ئـەڤێ وەلاتـی وسـالوخدانا ئـەوێ د پـەرتوكێن خـودا وەكـو بەشـەكێ گـرنگ ژ بەشـێن دەولـەتا ئیسـلامێ دایـە ب تایبـەتی ژی هـەر ژ دەسپێكا

چـەرخێ چـوارێ کوچـی و هـەتا چـەرخێ هەشـتێ کوچی و پشـتی هینگـێ پـەرتوکێن هـیچ زانایـەکی یـا ڤـالا نینـە ژ گرنگیپێنـەدان و بیرهینـان و ئاماژەپێـدانا سنوورێ ئـەڤێ وەلاتـی باژێر وگونـد ورووبـارێن ئـەوێ و هتد. [1].

سـەبارەت نـاڤێ جـەزیرێ ب ئـەڤی نـاڤی [2] دبیـت دشـیان دابیـت ئـەم بشـێین سـەرجەم وان ژێـدەرێت گرێدای ب باژێرا ڤـە کومڤـە بکـەین کـو هـەمی ژێـدەرا نـاڤ ل سـەر دانانـە ب جـەزیرە ئـەو ژی ژبـەر کـەفتنا ئـەوێ دناڤبـەرا هـەردوو ڕوبیارێـت دیجلـە و فـوڕاتێ دا [3] مەقدسـی ناڤـەکێ دی ل سـەر ئـەڤێ جـەزیرێ دانایە ئـەوژی هـەرێما (أقـور)ە[4].سـەبارەت روژهـەلاتێ ئینکلیـزی "کـی اسـترنج" (1854- 1933 زایـینی) ژی ئـەو ل بـیر دئینیـت و ئیشـارەتێ پـێ ددەت کـو هندی ناڤ ل سـەر دانـانا پـەیڤا (أقـور) بـو جـەزیرێ ئەڤـە ناڤـەکێ گشـتی یـە و دبیـت ژی هـەر وەکـی مـەرەم ب ئـەڤی نـاڤی لایـێ بـاکووری بیـت ژ دەشـتا مـەزن ئـەوا دکەڤیتـە دناڤبـەرا هـەردوو ڕوبیـارا دا [5] یـاقوت حەمـەوی وەسـا دبینیـت کـو (أقـور)ە ئـەوە کـو ((نـاڤێ گومـەکێ یـە ل جـەزیرێ یـان ژی ئـەوژی گزیرتەکـە ژ ئـەوێن دناڤبـەرا هـەردوو ڕوبیـارێن دیجلـە و فـوڕاتی دا)) [6].سـەبارەت بولـدانی بخـو ژی ئـەوژی ناڤـەکێ دی د دانیتـە ل سـەر جـەزیرێ و بـو بکاردئینیـت ئـەوژی (جـەزیرا أقـور)ە ئـەوا کـو دکەڤیتـە دناڤبـەرا بـاژێرێ مویسـل و ڕوبیـارێ فـوڕاتێ دا [7] .د دەمـەکی دا کـو ابن شـداد ناڤـەکێ دیـتر د دانیتـە ل سـەر جـەزیرێ ئـەو ژی (جـەزیرا أپـور)ە بـو وی بـاژێری یـێ کـو ب ئـەڤی نـاڤی دهاتـە نیاسـین و شـینوارێت وی ماینـە ل نێزیکـی بـاژێرێ مویسـل و شـاهێن (أپوریـون الجرامقـە) دزڤڕنـە ڤە بو شـاهێن جـەزیرێ و مویسـل. [8]د دەمـەکی دا (ابـن خلکـان) ناڤـەکێ یـترد دانیتـە ل سـەر ئـەڤێ هـەرێمێ ئەوژی جـەزیرا فـوڕاتی یـە ل دەمـێ ئـاخفتن و هەڤپـەیڤینا خو دا دەربـارەی بـاژێرێ دنیسـر [9] هـەر وەکـی دبێـژیت ((ئـەو باژێرەکـە ل جـەزیرا فـوڕاتی دناڤبـەرا نصـیبین و رأس العـین دا [10]))و ابـن خلکـان (ت 681هــ / 1282م) ئێکەم کەسـە یـێ ئیشـارەت دایـە ل سـەر وی کەسێ بـو ئێکـەم جـار ئـەڤ ناڤـە ل سـەر ئـەڤێ جـەزیرێ دانای [11] پاشـی هنـدەك دیـروك ڤـانێ دیـتر ژی لـدویڤ وی دا ئیشـارەتێ پـێ ددەن وەکـی نموونـەیێن الصـفدی (ت 764هـ/ 1362م) ، ابـن خلـدون (ت 808 هــ/ 1405م) ، القلقشـندی (ت 821 هــ/ 1418م) ، شمـس الـدین السـخاوی (ت 902 هـ/ 1497م) [12] .

وەسـا دیاردکـەت کـو ئەگـەرێ نـاڤ ل سـەر دانانـا وێ ب فـوڕاتی بـو بەربەلاڤـە بوونـا جوکێـت ڕوبیـارێ فـوڕاتی ل پڕانیـا ڕووبـەرێ وێـدا هـەر وەکـی تـورەك ژ ڕوبیارێن لقدار پێك دئینیت [13] .هـەر وەکـی ڕوبیـارێ فوڕاتێ بـەرەڤ بـاکوری و ڕوژئاڤـای و باشـووری ڤـە تیـژ دبیت د پڕانیا بەشێن خو دا [14].

ئـەم وەسـا دبیـنین کـو نـاڤ ل سـەر دانانـا (بـلاد الجزیرە) بتنێ ئەوە نـاڤێ واقعـی یـێ گونجـای و دروسـتە و ئەو ناڤە یـە یـێ پڕانیـا زانـایێن بـاژێرا و جوگرافیناسـێن بوسـلمان هـەر ژ چـەرخێ 4ێ کوچـی و هـەتا چـەرخێ 8ێ کوچـی ل سـەر ڕێکـەفتین [15] هـەر وەکـی کـو نـاڤ ل سەر دانانا جـەزیرێ یـە ئـانکو بـارودوخێ وان ڕوبیـارا یـێن کـو ئـاڤێ دەورووبـەرێن وان دوورپـێچ کـرین و کـەفتنا وان دناڤبـەرا دوو ڕوبیـارا دا ئـەوە دبیتـە ئەگـەرا مانێ د ئەڤی ناڤیدا ل سەر ئەڤێ ناوچێ.

دیروك ڤان ابـن شـداد ئـەوێ د ئـەڤی ماوەیـدا ژیـای ڕابوویە ل سەر دابەشـکرنا جـەزیرێ بـو سەرسـێ دەڤـەرا ئەو ژیدەڤـەرا ڕەبیعـە کـو تێـدا ئـەڤ بـاژێرە بـو دکـەفتن: باژێرێ مویسـل و بلـد و أژرمـە و نصـیبین کـو ئـەو ژی پێـك دهـات ژ القصـبە و دارا و الخـابور و رأس العـین و سـنجار و جزیـرو ابـن عمـر بـەلێ سـەبارەت دەڤـەرا مچر ژ حران و الرهـا و الرقـە و سـروج پێـك دهێـت و سـەبارەت دەڤەرادیاربـەکر ئـەوژی میافـارقین و أرزن و

امد و ماردين بخوڤە دگرتن [16] هەر وەكی وان سەروەری یا وەلاتێ جەزیرێ دكر ل دەمێ گەهشتنا ئێكەمین هێرشا كاروانی یێ ب سەرداگرتنا مەغولیا دا بو ئەڤێ وەلاتی كو د باروودوخەكێ ئاژاوەگێری یێ سیاسی دا دەرباز دبوو و نە بنەجهی یا ئەڤێ وەلاتی هەر وەكی میر و دەسهەلاتدارێن وەلاتێ جەزیرێ یێن وەكی دەسهەلاتدارێن وەلاتێن دیتریێن روژهەلاتا ئیسلامی ژ ئەوێن مژویل ب هەڤركی یێن خو و ناكوكی یێن خو یێن كەسایەتی ڤە و هەر ئێك ژ ئەوان هەولددا وەلاتێ ل ژێر دەسهەلاتداری یا خو بەرفرەه بكەت ل سەر بەرژەوەندی یا لایەنێن دیتر و ئەو مانە د ئەڤێ بەردەوامی یێ دا هەتا كو هێرشا مەغولیا ب سەر وان دا گرتی.

بەری ئەم دەرگەهی بقوتین و بچینە دناڤ زالگەهی یا مەغولیا دا ل سەر وەلاتێ جەزیرێ مە وەسا دیت یا فەر و پێدڤی یە ئەم بەرێخودانەكێ بكەین ب رەنگەكێ بلەز بو نەخشەیا سیاسی یا ئەڤێ وەلاتی هەر وەكی دئەڤی وەلاتیدا هەژمارەكا زور ژ هێزێن سیاسی یێن هەڤرك دگەل ئێك هەبوون و ل دەمێ ئەڤێ چەندێ دا باژێرێ جەزیرێ تووشی هەژمارەكا زور ژ هێرش و هەوێن تالانكەر و دەست ب سەرداگرتنێ بوو و خەلكێ دانیشتوانێ وێ دنالی و نەخوشی دیتن ژ ڤان ئاتافێت ب سەر وان دا هاتین و چ ژ دەسهەلاتدارێن ئەڤێ وەلاتی ل بەر سینگێ ئەڤان هەوا و هێرشا نە راوەستیان هەتا كو دیروك نڤیس ابن نقيف الحموی ئەوێ د ڤی ماوەیدا ژیای ئیشارەتێ د دەتە وێ چەندێ كومەغولیبوون ئەوێن ب سەر باژێرێ جەزیرێ دا گرتین هەژمارا وان زێدەتر نەبوو ژ 1000 سویارا هەر وەكی دەمێ دبێژیت: ((ل جەزیرێ نە هاتە دیتن كو ئێك هەبیت بەرسینگێ وان بگریت ب خو گەنجەك ژی)) [17] و ئەڤا داهاتی بەرچاڤكرنا ڤان قەوارەیێت سیاسی یە ئەوێن هینگێ ل باژێرێ جەزیرێ د ئاكنجی د ماوەیێ ناڤەراستا چەرخێ (7 كوچی / 13 زاینی) ئەو ب ئەڤی شێوەیێ داهاتی بوون:

1- میرگەها ئەرتقی[18] ئەو دەڤەرێن ل ژێر دەسهەلاتا وێ دا بوون پێك دهات ژ ماردین و باژێرێن دەوروبەرو نجم الدين ئيلغازی كورێ ناصر الدين أرتق دەسهەلاتداری لێ دكر (637 – 658 كوچی / 1239 – 1260 زاینی) [19].

2- حصن كیفا و كەلها الهيثم، تورانشا كورێ الملك الصالح نجم الدين أيوب بوو (638 – 647 كوچی / 1240 – 1249 زاینی) ب كارێ دەسهەلاتداریا رادبوو و پشتی وی كورێ وی الملك الاوحد ئەركێ دەسهەلاتداری یێ لێ گرتە دەست ئەڤێ دەسهەلاتداری یێ درێژە پێ كێشا هەتا گەهشتنا هێزێن مەغولی ب سەركردایەتی یا هولاكووی بو ئەڤی وەلاتی [20] . كو ئەڤە دبیتە دەسپێك بو میرنشینا حصن كيفا یا نیمچە سەربەخو.

3- میرنشینا مویسل و د چوارچوووڤەیێ وێ دا شنگال و جەزیرا ئبن عومەر و ئامێدی ژی بخوڤە دگرتن و بدرالدين لؤلؤ و كورێن وی بوون (631 – 657 كوچی / 1234 – 1259 زاینی) [21] دەسهەلاتداری لێ دكر و جهێ ئاماژە پێدانێ یە كو مەلك ئەشرەف موسى الايوبی بوو ئەتابەكی یێن شەنگالێ ژناڤبرن و نەهێلان (617 كوچی / 1220 زاینی) پاشی وی دەست ب سەر شنگالا بدر الدين لؤلؤ ژی دا گرت ل سالا (637 كوجی / 1239 زاینی) و كرە ل ژێر دەسهەلاتداریا خو ڤە [22]. بەلێ سەبارەت ئەتابیكەیێن جەزیرا ئبن عومەر ژی ئەوبوون مەلك مەسعود شاهان دەسهەلاتداری ل وان دكر هەتا سالا (649 كوچی / 1251 زاینی) هەر وەكی بدر الدين لؤلؤ هاتە كوشتن ب دەستێن وی ل ئەڤێ سالێ و جەزیرا ئبن عومەر ب سەر وەلاتێ بوو ل ژێر دەسهەلاتداریا خو ڤە و كارگێری یا ب

ڕێڤەبرنا وێ دا ب کوڕێ خو (سیف الدین اسحق)ی[23] .

4- باژێڕێ میافارقین مەلکێ ئەیوبی شهاب الدین غازی کوڕێ عادل ڤە هەتا وەغەرکرنا وی ل سالا (645 کوچی / 1247 زاینی) دەسهەلاتداریا لێ دکر و پشتی وی کوڕێ وی مەلك کامل محمد دەستهەلاتداری وەرگرت (645 – 657 کوچی/1247 – 1259 زاینی) هەتا کەفتنا وێ ل ژێر دەستێن مەغولی ل سالا (657 کوچی / 1259 زاینی) دا[24].

5- سەلجوقی یێن ڕومی ئەو ژی ژ وان هێزێت سیاسی بوون ئەوێن کو تەماعکاری هەیە د وەلاتێ جەزیرێدا هەر وەکی وان شیا ل سالا (638 کوچی / 1240 زاینی) دەست ب سەر باژێڕێ ئامەدێ دا بگرن و دەسهەلاتداری وێ تورانشا ئەیوبی نەچار بکەن کو ئەو باژێڕی بجه بهێلیت ئەو ژی پشتی ڕێککەفتن دگەل وان ئەنجام دای و ب ڤی ڕەنگی ئامەد ما ل ژێر دەستێ جێگرێت سەلجوقی یێت ڕومی ڤە بو دەسهەلاتێ هەتا سالا (655 کوچی / 1257 زاینی) کو د ئەڤێ سالێ دا دەسهەلاتدارێ میافارقین شیا مەلك کاملێ ئەیوبی جارەکا دی ب زڤڕینیت ڤە و جێگرێت سەلجوقی یێت ڕومێ ژ باژێڕی دەربێخیت و ب ڤی ڕەنگی باژێر ما ل ژێر دەستێ جێگرێت کاملی دا هەتا کو هێزێت هولاکوی زالگەهی ل سەر کری (657 کوچی / 1259 زاینی)[25].

6- بەلێ سەبارەت باژێڕێن دیتر یێن جەزیرێ کو ئەوژی باژێڕێن (حەران و ڕەها و سروج و ڕقە و کەلها جعبر و جملین و موزر و ژ دەڤەرا ڕەبیعە سەرێ کانیێ و نەصیبین و دارا و خابور و قرقیسیا بوو ئەڤ دەڤەربوون جێگرێ مەلك ناصری یوسف کوڕێ عەزیز دەسهەلاتدارێ حەلەب دەسهەلات لێ دکر هەر ژ سالا (647 کوچی /1249 زاینی)[26] و بەری ڤی ماوەی بەشەك ژ ڤان باژێڕا بوون دبن دەستێ پاشماوەییێت خەوارزمی یا دابوون ژ ئەوێت کوب ووینە ڕێگر و قەچاخ پشتی کوشتنا سەروك و ڕێبەرێ وان جلال الدین منکبرتی بەلێ مەلك ناصر و ب هاریکاری یا دەسهەلاتدارێ سەلجوقی یێت ڕومی زالگەهی یا خو سەپاند ل سەر ڤان باژێڕا و کرنە دبن دەسهەلاتداری یا حوکمێ خو ڤە[27].

و جهێ ئیشارەت پێدانێ یە کو بەشەك ژ ڤان باژێڕێت دویماهیێ نەمانە ل ژێر دەسهەلاتداری یا جێگرێ مەلك ناصر یوسڤی ڤە هەر وەکی وی دابەزین کر ژ بەشەك ژ ڤان ناوچەیا بو ئەو میرێت پالپشت بو وی وەکی نەصیبین هەر وەکی ئەڤ ناوچە بو سەر ب دەسهەلاتداری یا بدرالدین لؤلؤ ڤە هەر ژ سالا (653 کوچی /1255 زاینی)[28] و هەروەسا باژێڕێ سەرێ کانیێ ژی مەلك ناصر یوسڤی بەخشی و دا خودانێ باژێڕێ ماردین نجم الدین ئیلغازی ئەڤە و زێدەباری باژێڕێ دارا[29] . هەر وەکی مەلك ناصر یوسڤی باژێڕێ ڕقە ژی ل سالا (652 کوچی / 1254 زاینی) دا مەلك ئیسماعیل کوڕێ مەلك مجاهد خودانێ حمصێ و هەروەسا وی باژێڕێ قرقیسیا ژی دا کوڕەکێ دیتر خودانێ حمصێ ئەوژی ئیبراهیم کوڕێ مەلك مجاهد کوڕێ اسد الدین شێرکوی بوو[30] . ژ ئەڤا بوری بو مە ڕوهن و ئاشکەرا دبیت هەر وەکی مەلك ناصر یوسف بوو وە لێ هات ژ بهێزترین دەسهەلاتدارێن ئەیوبیا د ئەڤی ماوەی دا ئەوی دەستبەردان و دابەزین کر ژ ڤان باژێڕا بو ئەڤان کەسا ژ دەسهەلاتدارا پێخەمەتی ناڤ ئینانا ئەوی د گوتارێن ڕوژێن ئەینی یدا ئەڤە و زێدەباری ئەوێ چەندێ دابەزینا ئەوی بوو ژئەڤان باژێڕا وەکی دووپاتی یەکێ بوو بو ئەوی وەك هنارتنا بەشەك ژ خێر و بێر و داهاتێن ڤان دەڤەر و باژێڕا بو خەزینەیا مەلك ناصر یوسڤی وئەو چەندە نیشان و بەلگەیی یێ ژی ل سەر ئەڤێ چەندێ د دەت ئەوە کو دیروك نڤیس ابن شداد ناڤێ مەلك

ناصر ل بیر دئینیت كو مەلك ناصرى ئەو دوو جارا هنارتیە حەرانێ و هەروەسا رِڤە ژى بو هەژمارتنا داهاتێن بدەستڤە ئینای ژ بەرهەمێن ئەوان یێن كشتوكالێ [31].

و بارودوخێ سیاسی ب ئەڤی رەنگی ما ل وەلاتێ جەزیرێ نە ئارام و نە بنەجە ئەوا دەسهەلاتداریا وێ دهاتە برێڤە برن ژ لایێ دەسهەلاتدارێن مە ئیشارەت پێ داین و ل بیر ئینایین هەتا هاتن و گەهشتنا هولاكوى ب لەشكەرێ وى ڤە بو بەغدا ل سالا (656 كوچی / 1258 زاینی).

تەوەرێ دووێ: زالگەهی یا مەغولیا ل سەر وەلاتێ جەزیرێ و كارگێریكرنا ئەوان بو دەڤەرێ.

پشتی كەفتنا خیلافەتا عەباسی ل سەر دەستێ هولاكوى ل سالا (656 كوجی/ 1258 زاینی) بدرالدین لؤلؤ چوو بو چاڤپێكەفتن و دیتن و دیدارا هولاكوى ل بازێرێ مەراغە و داخازا لێبورینێ ژ وى خواست ل سەر گیروبونا لەشكەرێ وى بو پشكدارى كرنێ د زالگەهی كرنا ل سەر بازێرێ بەغدا دا و وى بو هولاكوى راگەهاند كو ئەو یێ سووزدار و وەفادارە ب رەنگەكێ بێ سنوور بو مەغولیا [32]. هەر وەكی ئەو بەرى هینگێ ژى چووى و پێشبینی كرى ل سەر ئەوێ چەندێ بو بدر الدین ل سەر سەركردەیێ لەشكەرێ مەغولی (ارقیتو نویان) ئەوێ راسپاردى ب ڤەكرنا كەلها ئەربیلێ ئەڤ رێكا یا ئاسان بوو ل سەر وان بو دەست ب سەرداگرتنا ل سەر بازێرى و كەلهەیا وێ و پێخەمەتی رازیكرنا مەغولیا ل سەر بوچوون وەرگرتنا ئەواندا ئەو رابوون ل سەر بەخشینا ئەركێ كارگێرى كرنا بازێرى پشتی دەست ب سەرداگرتنا بو بدر الدین ل بەرامبەر برەیەك ژ سامانی كو ئەو دێ هنێریت بو گەنجینە یا هولاكوى [33].

و پشتی هولاكوى ئارمانجا خو یا دووێ ژى بدەستڤە ئینای ژ هەوا خو یا سەرەكی كو ئەو ژى ئێخستنا خیلافەتا عەباسی بوو ئەوى بەردەوامیدا ل سەر تەواو كرنا ئەو هەوا برایێ وى مەنگو خانی نەخشە بو كێشاى ئەوژى دەست ب سەرداگرتنا ل سەر وەلاتێ جەزیرێ و شامێ بوو [34] و ئێكەم بازێر بوو ژ جەزیرێ ئەوێ كو هێزا مەغولی كریە ئارمانجا خو ئەوژى بازێرێ میافارقین بوو هەر وەكی هولاكوى هێزێن خو یێن مەغولی ب سەركردایەتی یا كورێ خو (یشموگ)ى هنارتن دگەل ایلكا نویان و سونتاى ئەوژى پێخەمەتی زالگەهی كرنێ ل سەر بازێرى و ئەڤ هێزە رابوون ب دوورپێچ كرنا بازێرى ل هەیڤا ژى الحجە ژ سالا (656 كوچی / 1258 زاینی) [35].

و ملك كامل كورێ شهاب الدین غازى(614 – 635هـ/ 1218 – 1238م) رابوو ل سەر بەرەڤانی كرنێ ژ بازێرێ میافارقین ب هەمی ئەوا وى هەى ژ هێزێ و ل دەمێ دوورپێچ كرنا بازێریدا و ل دەمێ ئەنجامدانا رێككەفتنا پێكهاتنێ دناڤبەرا هەردوو لایا دا و دبیت كو ابن شداد سەركەفت یا ئەركێ خو دا بەلێ ئەو پیلان گێرى یێن ناڤخویی و دەرڤەیی ئەوێن نوینەر ب روولێ خو یێ خیانەت گێرى یێ ڤە بو دەسهەلاتدارێ مویسل و پێشكێش كرنا وى بو پێزانینێن مەترسیدار بو مەغولیا ل سەر ئەوێ چەندێ مەلك ناصر یوسڤە یێ د بارودوخەكێ مەترسیدار دا و ئەو نەشێن چ هاریكارى یا ب هنێریت بو دەسهەلاتدارێ میافارقین [36] و ژ ئەنجامێ ئەوێ دوورپێچكرنا درێژ ئەوا بو ماوەیێ سالەكا تەواو ڤەكێشاى و ئەڤە و زێدەبارى كێم بوونا خوارنێ و بەلاڤەبوونا نەخوشی و ئێشا و خیانەت كرنا چەندەك ژ میر و دەسهەلاتدارێن ئەوى ، ئەڤ هەمی هوكارە بو هێزێن مەغولی ئاسان كر بو زالگەهی كرنێ ل سەر بازێرى ل سالا (657 كوچی / 1259 ز) دا و

پاشی ئەوان مەلك كامل ئەیوبی كوشت و مەغولیا پیسترین و كرێت ترین شێوازێت زوورداریێ ئەنجامدان دگەل خەلكێ ئەڤی باژێری و پرانیا دانیشتوانێ وێ ژی كوشتن و هەر وەكی وان دیوارێ ل دوور باژێری ژی خراب كرن (37). و پشتی مەغولیا باژێرێ میافارقین داگیركری رابوون دەسهەلاتدارەكێ دی كرنە دەسهەلاتدارێ باژێری كو دگوتنێ شرف الدین عبدالله اللاوی و وان باژێرێ ئەرزن ژی كرنە دبن دەسهەلاتداریا ئەوی ڤە (38).

پاشی هێزێن مەغولی بەرەڤ ئاراستەیێ باژێرێ ئامەدێ ڤە ب رێ كەفتن پشتی بدویماهی هاتین ژ باژێرێ میافارقین ل دویماهی یێن سالا (657 كوچی / 1259 زاینی) و ئەوێ دەسهەلاتدارێ ل ئەڤی باژێری دكر جێگرێ مەلك كامل ئەیوبی (سیف الدین ژل بن مجلی) بوو ئەوێ رێكەفتنا ئاشتیێ دگەل مەغولیا ئیمزا كر و باژێر رادەستی ئەوان كر بێی كوشتن و شەركرن (39). پاشی دەسهەلاتی یا باژێرێ ئامەد هولاكوی دا دەستێ سولتانێ سەلجوقی یێن رومێ (ركن قلج أرسلان)و پشتی وی كورێ وی غیاپ الدین مان دەسهەلاتی ل باژێری دكرن هەتا سالا (679 كوچی / 1280 زاینی) ئەوژی دگەل بەرهەڤ بوون و هەبوونا جێگرێن مەغولی یا دگەل ئەوان (40).

پشتی بدویماهی هاتنا مەغولیا ژ بابەتێ ئەیووبی یا ل هەردوو باژێرێن میافارقین و ئامەد هێزێن مەغولی چوون بەرەڤ باژێرێ ماردینێ ڤە كەفتنە رێ ل وی دەمی مەلك سعید نجم الدین ئیلغازی كورێ ناصر الدین ارتق دەسهەلاتدارێ ل ئەڤی باژێری دكر و هێزێن مەغولی ئەڤ باژێرە دوورپێچ كرن ب سەركردایەتی یا هولاكوی ل سالا (658 كوچی / 1260 زاینی) دویماهی یێ شیای دەست ب سەر باژێرێ حلەب دابگری و سەرەرای ئەوێ چەندێ خودانێ ماردینێ چەندین شاند هنارتنە دەڤ هولاكوی ئەوژی پێخەمەتی پێكهاتنێ بەلێ دەسهەلاتدارێ مەغولی هولاكو یێ رژد بوو ل سەر ب سەرداگرتنا بنگەهێ دەسهەلاتا وی ل ماردین و سەرەرای ئەوێ چەندێ كو هندی مەلك سعید بوو هەمی بەرهەڤی یێن خو كربوون پێخەمەتی بەرسینگ گرتنێ دگەل هێزێن هولاكوی بەلێ ئەوی شیان نەبین ل سەر گەهشتنا رێككەفتنێ دگەل هولاكوی و ب ئەڤی رەنگی مەلك سعید ما دوورپێچ كری د ناڤ كەلها خو ڤە و پشتی سالەكێ ژ نەخوشی و نالین و ژانێن دوورپێچێ و كێمبوونا قویتی و بەلاڤەبوونا نەخوشی یا ل دویماهی وەغەر كر ل سالا (659 كوچی / 1261 زاینی) و ئەو هێشتا دناڤ كەلها خو دا مابوو (41).

دەسهەلاتا ئەراتیقەیا پشتی وەغەركرنا مەلك سعید ئیلغازی كەفتە بن دەستێ كورێ وی مظفر الدین ڤە ئەوێ رابووی ب رادەست كرنا كەلها ماردین بو مەغولیا ل هەیڤا رەجەبێ ژ سالا (659 كوچی / 1261 زاینی) پاشی مەلك مظفر الدین بریار دا ل سەر ئەنجامدانا چاڤ پێكەفتنێ دگەل هولاكوی ل بنگەهێ بنەجهی یا وی ل ئەوی جهی دكەڤیتە سلماس پاشی هولاكوی دەسهەلاتدارێ یا ماردینێ ب ئەوی بەخشی و هەروەسا هەردوو باژێرێن نصیبین و خابور ژی ئێخستنە ل سەر ل ژێر دەسهەلاتداریا ئەوی ڤە (42) دیسان هولاكوی كەلها جملین و موزر ژی زێدەكرن ل سەر دەسهەلاتا ئەوی (43) ئەڤە و زێدەباری باژێرێ دارا و دنیسر و سەرێ كانیێ ژی دانێ (44).

بەلێ سەبارەت باژێرێن دیتر یێن جەزیرێ هێزێن مەغولی رادەستی سەركردایەتیا هولاكوی زالگەهی ل سەر كرن ل دەمێ ئاراستەیێ خو یێ دویماهیێ دا بو زالگەهی كرنێ ل سەر باكورێ شامێدا ئەوژی ل دەستپێكا سالا (658 كوچی /1260 زاینی) دا بوو

مەرەما هولاکوی باژێرێ حەرانێ بوو و ئەوی دربێ داوەشینەر ژی هەر د ئەوی باژێری وەرکر کو جێگرێن مەلك ناصری لێ بوون کو ئەو ژی ناصر الدین کورێ سیار بوو و دەسهەلاتدارێ کەلهێ ژی ناصر الدین محمد بوو ئەوێ بەرنیاس ب عین تابی و پشتی ماوەیەکی ژ دوورپێچیێ دوو ژ ریە سپی و پێشرەوێن باژێرێ حەرانێ چوونە دەڤ هولاکوی و داخازیا پێکهاتنێ ژ وی خواستن ئەو هەردوو ژی شێخ یوسف کورێ حماد حەرانی بوو و دگەل وی ژی دا عەلی صورانی بوو ب ئەڤی رەنگی هولاکو رازی بوو و باژێر ژ وان وەرگرت ب پێکهاتن ڤە و سەروەری یا ب رێڤەبرنا باژێری ژی دا ب علی صورانی بەلێ سەبارەت کەلها باژێری ئەو ما بەرسینگێ هێرشا هولاکوی گرت دگەل هێرشا مەغولی بو ماوەیەکی پاشی وێ پارێزڤانیا خو بدەست ڤە بەردا پشتی ئێمناهی ژ هولاکوی وەرگرتی ئەوێ فەرمان دایێ ل سەر خرابکاری کرن و تالانکرنا کەلهێ و دیوارێن باژێری [45] هەر وەکی کو هێزێن مەغولی د ئەڤی ماوەیدا دەست ب سەر باژێرێ رڤە ژی داگرتن و باژێر تالانکرن و کاڤلکرن، باژێر بەری گەهشتنا مەغولیا دهاتە برێڤە برن ژ لایێ ملك الصالح إسماعیل کورێ مجاهد الدین دەسهەلاتدارێ حمصێ ڤە [45].

و هەر د ئەڤێ سالێدا ل سالا (658 کوچی / 1260 زاینی) مەغولیا دەست ب سەر باژێرێ رەهایێ ژی دا گرت و کەلها وێ کاڤل کرن و وێران کرن و پرانیا خەلکێ وێ رەڤین و چوونە دەڤەرێن ل دەوروبەر [47]. و هەروەسا باژێرێ سروج ئەوێ کو سەر ب مەلك ناصر یوسف ڤە هەتا سالا (658 کوچی /1260 زاینی) مەغولیا وەرگرت ژ جێگرێن دەسهەلاتدارێ حەلەبێ مەلك ناصری ڤە [48]. دیسان ل دەمێ هەبونا هولاکووی ل باکورێ شامێ ژی ل سالا (658 کوچی /1260 زاینی) و مەرەما وی والیێ کەلها جعبر بوو ئەو ژی عماد الدین احمد بن ابی قاسم بوو و ب ئەڤی رەنگی کلیلێن کەلهێ دا ب ئەوی پاشی هولاکووی فەرمان دا ئەڤ کەلهە بهێتە کاڤلکرن و خرابکرن و ژ بلی خەلکێ هەژار هیچ کەسەك دیتر نەما تێڤە [49].

و ژ ناڤبەرا باژێرێن جەزیرێ دا ئەوێن هێزێن هولاکوی سەرداگرتی ل سالا (658 کوچی / 1260 زاینی) باژێرێ نەصیبین بوو هەر وەکی کو ئەڤ باژێرە یێ سەر ب خودانێ مویسل ڤە بوو دگەل باژێرێ قرقیسیا ل کەلها خابور و ئەڤ باژێرە کو پێك دهاتن ژ (نەصیبین و شنگال و قەرقیسیا دگەل ئەوێت سەر ب وان ڤە) دانە دەستێ مەلك صالح إسماعیل بن بدرالدین ل سالا (658 کوچی / 1260 زاینی) [50].

و ئەوا گرێدای ب باژێرێ حصن کیفا ژی ئەو باژێرە ژ لایێ دەسهەلاتداریا مەلك ئەیوبی الّوحد عبدالله کورێ تورانشاه دهاتە ب رێڤەبرن هەر ژ دەستپێکا دەرکەفتنا ل سالا (647 کوچی / 1249 زاینی) و پشتی زالگەهی کرنا مەغولیا بو سەر شامێ و جەزیرێ ل سالا (658 کوچی / 1260 زاینی) وی ملکەچیا خو راگەهاند بو هولاکوی و هەروەسا مەلك الاوحد پابەندیا خو راگەهاند بو مەغولیا و ب ئەڤی رەنگی ژی مەغولیا حصن کیفا دا دەستێ وی و وان ئەو کرە دەسهەلاتدار ل سەر وی باژێری [51] و د شیان دا هەیە ئەم بێژین کودەستپێکا شاهنشینا میرگەها حصن کیفا ئەوا ئەیوبی یا دەسهەلاتداری ل سەر دکر سەر ب مەغولیا ڤە د زڤریتە ڤە بو سالا (658 کوچی / 1260 زاینی) ژ هەمی ئەڤا بووری بو مە ئاشکەرا و روهن دبیت کو د راستیدا دبیت هولاکوی زالگەهی یا خو راگەهاند بیت ل سەر وەلاتێ جەزیرێ هەمیێ د ماوەیێ دناڤبەرا سالا (656 – 658 کوچی / 1258 – 1260

زاینی) دا هەتا هەمەژانی یە دبێژیت: (هولاکو د ماوەیەکێ کورت دا شیا دەست بگریت ل سەر بەغدا و دیاربەکر و دەڤەرێن رەبیعە و شامێ ب هەمی ڤە و ئەو چوونە ل ژێر دەسهەلاتداریا جێگرێن هولاکویڤە) (52).

و ژ لایەکێ دیتر ڤە بدر الدین لۆلۆ دەسهەلاتداریێ مویسل وی وەغەرکر ل سالا (657 کوچی / 1259 زاینی) و بەری وەغەرکرنا خو وی کورێن خو دانانە ل سەر دەسهەلاتداریا وان دەڤەرا یێن کو دکەڤنە ل ژێر دەسهەلاتداریا میرگەها ویڤە هەر وەکی وی کورێ خو إسماعیل عەلی دانا ل سەر دەسهەلاتداری یا مویسل ڤە وعلاو الدین دانا ل سەر دەسهەلاتداری یا شنگالێ بەلێ کورێ خو سیف الدین اسحق دانا ل سەر دەسهەلاتداریا جەزیرەیا ئبن عومەر ب ئەڤی رەنگی هولاکوی دانانا ئەڤان کورێ وی رێك وپێکدا و پەسەند کر (53).

کورێن بدر الدین بەردەوامی نە دا ملکەچیا خو و پابەند بوونا خوو بو هێزێن مەغولی ئەو ژی ژبەر وان پێشکەفتنێت سەربازی ئەوێن کو رووی داین ل ئالی یێ شامێ و ب ئەڤی رەنگی هێزێن مەمالیك ب سەرکەفتین ل سەر هێزێن مەغولیا ل شەرێ عین جالوت دا (54). و ئەڤ سەرکەفتنا کو مەمالیکا بدەستڤە ئینای ل سەر مەغولیا کورێت بدر الدین لۆلۆ ژی پالڤە دان کو رابن ل سەر گهورینا ملکەچی و پابەند بوونا خو بو سولتانێ مەمالیکا مەلك ڤاهر بیبرس و ب ئەڤی رەنگی علاو الدین چوو باژێرێ مصرێ هەر وەکی وی پالپشتی یا خو راگەهاند بو پشتەڤانی کرنێ ل سەر پەیوەندی پێکرنا ئێکسەر دگەل خزمەتکرنا دەولەتا مەمالیکا دا ل مصرێ پشتی هینگێ و ب ئەڤی رەنگی مەلك صالح إسماعیل ژی رەڤی مصرێ و پشتی هینگێ برایێ وی یێ دیتر ژی سیف الدین اسحق ب دویڤ وی دا چوو و گەهشتە قاهیرە ل سالا (659 کوچی / 1261 زاینی) و ب ئەڤی رەنگی ڤاهر بیبرس پێشوازی یا وان کر و سامان و کەرتێن پارچێن ئەردی ب ئەوان بەخشین و دانێ هەر وەکی کو داب و نەریتێت دەڤەر و باژێرێن وان ژی بو ئەوان نڤێسین و هندەك باژێرێن دیتر ل وەلاتێ جەزیرێ ل سەر دەسهەلاتداری یا ئەوان زێدە کرن (55).

بارودوخێن سەقامگیری یا هەر سێ دەڤەرا مویسل و شنگال و جەزیرەیا ئبن عومەر تێکچوون پشتی خو نەرازی کرنا دەسهەلاتدارێن ئەڤان باژێرا ب دژی دەسهەلاتداریا مەغولیان بەلێ هولاکوی هندەك هێزێت لەشکەری یێن دیترب سەرکردایەتیا سنداغونیان هنارتن بەرەڤ مویسل ڤە و وان شیان زالگەهی ل سەر باژێری بکەن ل سالا (660 کوچی / 1262 زاینی) و ئەوان دەسهەلاتداریێ وێ مەلك صالح إسماعیل کورێ بدر الدین کوشتن ئەوێ بو جارا دووێ ژ مصرێ زڤری یە ڤە ل سالا (659 کوچی / 1261 زاینی) (56). هەر وەکی وان هێزێن مەغولی شیان جارەکا دی باژێرێن جەزیرەیا ئبن عومەر و شنگالێ ب زڤرینن ڤە بو ژێر دەسهەلاتداریا مەغولیا ڤە سەر ژ نووی ئەڤە و زێدەباری باژێرێ ئامێدی یێ ژی ئەوێ خو بدەست دەسهەلاتدارییا مەغولیا ڤە بەردای ل سالا (661 کوچی / 1263 زاینی) (57).

پشتی زالگەهیکرنا مەغولیا ل سەر وەلاتێ جەزیرێ و د چوارچووڤەیێ وێدا باژێرێ مویسل و جهێت سەر ب ویڤە بوجەزیرێ بوون، هاتە ڤەگوهاستن و گهورین بو ویلایەتەکا ئەلیخانی یا ئێکگرتی ژ لایێ لایێن سەر ب ویڤە ژ ئەو جهێن کو ئەڤ ویلایەتێن ل خوارێ بخوڤە گرتین: هەرێما خوراسانێ و عیراقا عەجەمی و عیراقا عەرەبی و ئازەربیجان و دەڤەرا فارسا و دیاربەکر و کرسیها و مویسل و دەڤەرا رومێ و هتد ... (58). د دەمەکی دا کو القلقشندی سەرجەم ئەڤان هەرێما ل بیر دئینیت

و ئیشارەتیّ پیّ ددەت ژ ئەوێن كو دەولەتا ئەلیخانی ب سەردەڤەرا خو ڤە بو دەسهەلاتیّ بەردابن ژ بلی دیاربەكر هەر وەكی وی ناڤ ل سەر دانای ب جەزیرەیا فوراتی[59].

وەلاتیّ جەزیرەییّ گرنگی یەكا تایبەت و مەزن پیّ دهاتە دان ژ لاییّ كارگێری یا مەغولی ڤە چونكی دەوروبەرێن ویّ وەلاتی خودان هێزەكا ب وی رەنگی بوون كو هێشتا ژ دەرڤەی دەسهەلاتدارییا مەغولیا دا مابوون وەكی مەمالیكا ل شامیّ و ل مصریّ ژی و دەولەتا ئەرمینیا یا مەسیحی ل ئاسیا بچویك و هەروەسا ئەمپراتوری یا بیزەنتی ژی[60]. و ئەڤ گرنگی دیار و بەرچاڤ بوو ل سەردەمیّ مەنگو خانی دا ئەویّ كو ب جێگری یا خو بو جەزیریّ میر ئەرغون دانای ل سالا (650 كوچی / 1252 زاینی) هەر وەكی ئەڤ دامەزراندنا هات بەری كو مەغولی دەست ب سەر عیراقیّ و جەزیریّ دا بگرن و بەری دامەزراندنا دەولەتا ئالیخانی ژی و هەر وەكی خانیّ مەغولی وی دڤیا ژ ئەڤیّ دامەزراندنیّ هەستەكی بو وان والی یا دروست بكەت و چێبكەت كو ئەوێن سەر ب ئەوی ڤە ل وەلاتیّ جەزیریّ و شامیّ ل سەر هەبونا دەسهەلاتدارییا مەغولی و ئەركیّ ویّ ئەویّ زورداری و تەعدایی ییّ ناكەت ژ بلی ویّ ملكەچی ییّ و وەرگرتن و سەپاندنا خویك و باج دانیّ ئەوا لسەر وان د سەپینن[61].

هولاكوی ئەردێن ئەمپراتورییا خو دابەش كرن بو سەر شەش یەكەیێن كارگێری كو ئەو یەكە هەمی ژی سەر ب پایتەختیّ مەراغە ڤە بوون[62] و ئەوا بو مە گرنگ ژ ئەڤان دابەشبوونا (وەلاتیّ جەزیریّ) بوو هەر وەكی هاتیە دان بو میریّ مەغولی تودان ل دەڤەرا دیاربەكر و باژێرێن رەبیعە هەتا كەناریّ بەر لێڤێت روبباریّ فوراتیّ[63]. و ئەوا دهێتە تێبینی كرن ژ ئەڤان دابەشبوونا ئەوە كوهندی یەكەیێن كارگێری نە پتر ژ ویلایەتەكیّ ژ ویلایەتا بخوڤە دگرن ژ ئەو ویلایەتێن دهێنە دابەشكرن بو ئەڤان وەلاتا بەری داگیركاری یا مەغولی[64]. ئەڤ دابەشبوونێن هەنە د روهن و دیار بوون ب تایبەتی ژی وەلاتیّ جەزیریّ ئەوا ل سەردەمیّ مەغولی دهاتە نیاسین ب (هەرێما دیاربەكر)[65] چونكی هەرێما حوكمداری یا ئەڤیّ هەرێمیّ باژێرێن نووی سەر ب ئەڤان هەرێما ڤە بەردان كو د بنیات دا ئەو باژێر سەر ب هندەك هەرێمێن دیڤە بوون وەكی باژێریّ ئەربیل ئەویّ سەر ب هەرێما چیایی ڤە بەری سەردەمیّ مەغولیا[66]. و هەر ئەڤ تشتە دگەل باژێریّ مەلاتیا ژی چێبوو بەری ئەڤی ماوەی كو سەر ب وەلاتیّ رومیّ ڤە بوو[67] و دگەل ئەڤیّ چەندیّ ژی دا ناوچەیا جەزیریّ (هەرێما دیاربەكر) دابەزین كر و هاتە دانان بو یەكەیەكا كارگێری ل سەریّ ویّ جێگریّ ئالیخانی بوو و حكومەتا هەرێما دیاربەكر ل سەردەمیّ ئالیخانی ئەڤ باژێرێن داهاتی ب سەرڤە هاتبوونە بەردان كو ئەو ژی باژێریّ مویسل (كرسیها) بوو ئانكو بو پایتەختیّ كارگێری زێدەباری باژێریّ میافارقین و باژێریّ نەصیبین و باژێریّ شنگال و باژێریّ ئەسعرد و باژێریّ سەریّ كانیّ و باژێریّ دنیسر و باژێریّ حران[68] و باژێریّ رەها و باژێریّ جەزیرەیا ئبن عومەر و باژێریّ خرتبرت[69] باژێریّ مالاتیا و باژێریّ سمیساگ[70] و هتد ...[71]

و بەری ئەم ئیشارەتیّ بدەینە ل سەر گرنگترین جێگرێت مەغولا ل سەر وەلاتیّ جەزیریّ (دیاربەكر) پێدڤی یە ل ڤێریّ ئەم ئیشارەتیّ بدەینە ل سەر گوتنا دیروك ڤانیّ حەلەبی ابن شدادی ئەویّ ل سەردەمیّ هێرشا مەغولی ژیای د ناوچەیێن جەزیریّ دا ئەڤ دیروك نڤیسە ئیشارەتیّ د دەتە ل سەر باردوخێن جەزیریّ ل دەمیّ كەفتنا ویّ و كارگێری كرنا باژێرێن سەری ژلاییّ جێگرێت مەغولیا ڤە ب رستەیەكا كورتكری هەر وەكی ئەو دبێژیت: ((چ ژ دەستێت وان نەهات بو مێژوویێ بنڤیسن و چ د

دەست وان دا نەبوو ژ دەسهەلاتداری یێ ب سەرفەرازی "مەبەست پێ دەسهەلاتدارێن جەزیرێ بوون" و مە ئەڤ پەرتوکە نڤیسی کو ئەو ژی ل سالا شەش سەد وحەفتێ و نەه مشەختی یە))[72]. ژ ئەڤێ چەندێ ڕوهن و دیار دبیت کو وەلاتێ جەزیرێ دهاتە برێڤە برن ژ لایێ جێگرێت مەغولیان ڤە یان ژی ژ لایێ ئێك ژ وان دەسهەلاتدارێن سەر ب وانڤە ژ خەلکێ ئەڤان وەلاتا کو دەسهەلاتا وان دەسپێدکەت ژ سالا (658 کوچی /1260زاینی) هەتا سالا (679 کوچی / 1280 زاینی).

و سەرەڕای ئەو چەندا ابن شدادی ئیشارەت پێدای و ل بیر ئینای ل سەر کارگێری کرنا مەغولیا بو وەلاتێ جەزیرێ د ئەڤی ماوەیدا ئەڤ چەندە وێ ڕامانێ نادەت کو دەسهەلاتا مەغولیا ل وەلاتێ جەزیرێ بدویماهی هات بەلکی ئەڤ وەلاتە مانە ل ژێر دەستێ واندا هەتا دویماهی یا دەولەتا ئالیخانی ژ بلی هندەك ماوەیا دناڤ ڕا ل وان دەما هندەك نەڕازی بوون دروست دبوون یان ژی لڤین و بزاڤ بو خودانێن چەندەك ژ باژێرێن جەزیرێ ب دژی دەسهەلاتا مەغولی یان ژی گهوڕینا وەفاداری یا خو و ملکەچی یا خو بو حوکم و دەسهەلاتا مەمالیکا ل شامێ و مصرێ[73].

و ژ گرنگترین جێگرێت مەغولیا ل سەر وەلاتێ جەزیرێ (دیاربەکر) پشتی تودانی ئەوێ کو حوکم و دەسهەلات وەرگرتی د ئەڤێ وەلاتیدا ل دویماهی یێن سەردەمێ هولاکوی[74] و پشتی مرنا هولاکوی ل سالا (663کوچی / 1265زاینی) دەسهەلات کەفتە دەستێ کوڕێ وی ئەباقا خان ئەوێ ل دویماهیێ ڕابووی ل سەر گهوڕینا جێگرێت بابێ وی داناین و ب ئەڤی ڕەنگی وی (دوربای نویان) دامەزراند و دانا د پوستیدا ل شوینا تودانی ل سەر دەسهەلاتدارییا دیاربەکر و دەڤەرا ڕەبیعە[75].و یا دروست تر ئەوە کو (دوربای) یە ما دەسهەلاتدار ل سەر جەزیرێ هەتا کو کوڕێ وی (بیوراجوین دوربای) دەسهەلاتداری ل جهێ وی وەرگرتی ل سەردەمێ ئالیخان ئەحمەد تکودار (681 - 683 کوچی / 1282 - 1284 زاینی)[76].

و پشتی تیرورکرنا تکوداری و گەهشتنا ئەرغونی ل سەر عەرشێ ئالیخانی ل سالا (683 کوچی / 1285 زاینی) ب ئەڤی ڕەنگی میر (ئەروق) بوو دەسهەلاتدار ل سەر عیراقێ و دیاربەکر[77] . هەبونا ئەڤی جێگری نە جهێ ڕازیبوونێ بوو لدەڤ ئالیخان ئەرغون و هەروەسا وی خەلکێ دیاربەکر لێبوورین بو وان دەرکر ژ سەرجەم باجا ئەڤە و زێدەباری پشکداریکرنا وی د پیلان گێڕی یێ دا دگەل برایێ وی بوقای ب دژی ئەرغونی کو ب ئەڤی ڕەنگی ئەرغون هاتە پالڤەدان هەتا ئەو کوشتی ل سالا (688 کوچی / 1289 زاینی) [78].

و پشتی سعد الدولە کوڕێ صفی یێ یەهودی پوستێ وەزارەتێ وەرگرتی ل سەردەمێ ئەرغونی ئەڤی وەزیری کار ب داب و نەریتێن کاری کر ب ئەڤی ڕەنگی وی پوستێ خو بکارئینا بو بەرژەوەندیێن خو و هوسا وی پوستێن دەولەتێ ل سەر ئەندامێن خێزانا خو دابەشکرن و ب ئەڤێ چەندێ بەهرا برایێ وی پوستێ (أمین الدولە) هاتە دامەزراندن و دانان ل سەر دیاربەکر [79]. و برایێ وی ما د پوستێ خو دا هەتا کو برایێ وی وەزیرێ دەولەتێ سعد الدولە هاتیە کوشتن ژبەر تومەتبارکرنا وی ب کوشتنا ئالیخان ئەرغون ل سالا (690 کوچی /1291زاینی) و پشکا برایێ وی (أمین الدولە) بوو هاتە کوشتن ل سەر دەستێ مەغولیا[80]

و پشتی وەرگرتنا عەرشێ ئالیخانی یا مەغولا ژ لایێ دەسهەلاتدار غازان ڤە ل سالا (694 کوچی / 1295 زاینی) جێگرییا دیاربەکر ل سەردەمێ ئەڤی ئالیخانی دا هاتە وەرگرتن بو (سبنغا)ی بەلێ ئەو هاتە دائێخستن ژ پوستی ل سالا(695 کوچی /

1296 زاينى) و ل جهێ وى مير بولاى هاته دانان پاشى جێگرييا ئاليخانى كەفتە ئەركێ نەهێلانا ل سەر مير ترغاى سەروەرێ عەشيرەتا ئەويراتى ئەوێ كو رەڤى و چوويە شامێ ل سەردەمێ بورينا ويدا ل ديارىەكر [81]. پاشى ل سالا (698 كوچى / 1299 زايينى)دەسهەلاتداريا ديارىەكر كەفتە بن دەستێ مير جنكلى كورێ محمد كورێ بابا كورێ جنكلى كورێ خليل وئەڤ ميرە پەيوەندى يێت نهێنى هەبوون دگەل مەماليكا و دەنگ و باسێن مەغوليا بو وان ڤەدگوهاستن و ژ ترسێت ئاشكەراكرنا نهێنى يا وى دا لدەڤ غازانى ژبەر ئەڤێ چەندێ ئەو رەڤى ژ ديارىەكر ل سالا (703 كوچى / 1303 زايينى) و مەماليكا ژى پێشوازيەكا گەرم و هێژا ل وى كرن[82]. و ئەڤە دويماهى جێگرێ مەغوليا بوو ل وەلاتێ جەزيرێ د ماوەيێ چەرخێ (7 كوچى / 13 زايينى) دا.

تەوەرێ سيێ: هەڤركى يا مەغولى – مەملوكى و كارتێكرنا ئەوێ ل سەر وەلاتێ جەزيرێ

و پشتى وەلاتێ جەزيرێ ژ لايێ دەسهەلاتى برێڤەبرنێ ڤە دابەزى و نزم بووى بو بندەستێ دەسهەلاتداريا مەغوليان ب رەنگەكێ ئێكسەرب ئەڤى رەنگى مولكێ وان بو هەڤسنوور و جيران دگەل مولكێن دەولەتا مەماليكا ل وەلاتێ شامێ[83] وئەڤ جيرانى يە تشتەكێ سروشتى بوو ببيتە ئەگەرا بەرسڤدانێ و نەرازى بوونێ ژ لايێ مەماليكا ڤە و يا بنەجە بوو ژ لايێ هەڤركى يێ ڤە كو هەڤركيەكا دژوار بكەڤيتە دناڤبەرا ئەڤان هەردوو هێزێن ئەڤى وەلاتيدا د بەرهە دگەل هندێ مەغولى ئەو بوون يێن كو دەست ب ئەڤێ هەڤركى يێ كرين ئەوژى ژبەر بەردەوامى پێدانا وان د سياسەتا وان يا بەرفرەه كرنێ دا [84]. ژبلى ڤێ چەندێ كومەماليك رابوون ل سەر ئەنجامدانا چەندين پێرابوونا بو بەرسينگ گرتنا ڤى گيانێ بيانى چ ب رێكا كارتێكرنا ئاژاوەگێرى يێ بيت ب دژى وان يان ژى ب پشتەڤانى كرنا بزاڤێت ب دژى وان رابن و هندەك جاران ئەوان هێزێن سەربازى د هنارتن بو ڤێككەفتنێ دگەل هێزێن ئەوان يان ژى بو هەڤدژى كرن و شەركرنا ئەو لايەنێن سەر ب وانڤە وەلاتێ جەزيرێ دناڤبەرا دەمەكى و دەمەكێ ديتردا [85].

و ل سەر كارتێكرنا ئەنجامێ شكەستنا شورەشا مويسل ب دژى مەغوليان ل سالا (660 كوچى /1262زايينى) سولتانێ مەملوكى ڤاهر بيبرس ئێك بوو ژ هەڤالێن مەماليكا ل حەلەبێ و جەزيرێ كو رابووى ب ئاگر بەردانا گيايێن دەڤەرا ئامەد و پيش و پەلاشێ وێ و ب ئەڤى رەنگى ئاگرى قوناغا دەه روژا سوت و برى هەتا كو هەمى بوويە خوەلى بەلكى هەتا ئاگر گەهشتى يە باژێرێ خەلاتێ بخو ژى [86] و ئارمانج ژ ئەڤێ پيلانێ ئەو بوو كول رازى كرنا مەغووليا بوو و نە گەهشتنا زێدەتر يا خوراكى و كەرەستەيێت خوارنێ بوو ژوەلاتێ جەزيرێ بوو كو ئەڤ چەندە بو ئەگەر ل سەر ئەوان خو ڤەكێشن ژ ئەڤێ ناوچەيێ ژ ترسێن برسياتييێدا و بەلاڤەبوونا ئێشا و نەخوشى يێن ڤەگر دناڤ واندا [87].

و هەروەسا سولتان بيبرس رابوو ل سالا (670 كوچى / 1271 زايينى) ب هنارتنا مير علاو الدين بيبرس ل سەر سەرێ لەشكەرەكى ژ هێزێن مەملوكى ژ عەرەبا دگەل مير عيسا ژ مەهنا شێخێ شێخێن هوزا بنەمالا فچل بو دەست ب سەرداگرتن و هێرشبرنا ل سەر باژێرێ حەرانێ و ل وى دەمێ دەنگ و باسێن ئەڤان هێزا گەهشتى يە جێگرێت مەغوليا ل حەرانێ ئەو ژ وێرێ دەركەفتن و خو ب دەستڤە بەردان بێى بەرسينگ گرتن و بەرەڤانى كرن و ب ئەڤى رەنگى ئەو گرتن و هەژمارا وان نێزيكى (60) زەلاما بوون و بەرەڤ حەرانێ ڤە چوون و شێخێ حەرانێ محاسن كورێ خوالى پێشوازى ل وان كرن دگەل كومەك ژ

پێشرەو و رێە سپى یێت باژێرى ب پێشوازیەکا گەرم ڤە و هوسا کلیلکێت باژێرى وان دانە دەستێ سەرکردەیێ مەملوکى و گوتنە وى (وەلات وەلاتێ مەولایێ سولتانە) (88).میر علاو الدین نەچوو د باژێرى دا و سوپاسییا وان کر و جارەکا دى زڤرى ڤە بو باژێرێ حەلەبێ و دیسان لەشکەرێ مەملوکى زڤرى جهێ خوڤە جارەکا دیتر هێزەکا دى یا مەغولى زڤرى ڤە بو حەرانێ پاشى وان رێك دا ب خرابکرنا دیوارێ باژێرى و زڤروکا وێ و بازارێن وێ و سامانێت خەلکێ وێ ژى برن و ئەو تالانکرن و ب ئەڤى رەنگى حەران کرنە باژێرەکێ وێرانکرى و خرابکارى تێدا ئەنجامداى ئەڤ چەندە د ئەڤێ سالێدا روویدا و پشتى ئەڤێ رویدانێ گەلەك دەنگ و باسێن ئەڤى باژێرى د ژێدەرێن دیروکى دا نەهاتینە (89).

و ل دەمێ دەرکەفتنا سولتان بیبرسى ل سالا (673 کوچى / 1274 زاینى) بو پەروەردەکرنا خودانێ وەلاتێ سیس ئەوێ زەلامێن وى تووشى تالانکرنا کاروانى یێن بازرگانێن موسلمان بووین ئەوێن د وەلاتێ واندادەرباز بووین ئەڤە و سەرەراى رووێ وى د سەرنج راکێشانا خاچ پەرێسا دا دگەل مەغولیا و کومکرنا وان ب دژى موسلمانا کو ئەڤ چەندە سولتان پالڤەدا بەرەڤ هێرش برنا وەلاتیڤە بچیت و ب ئەڤى رەنگى سولتانى ل دەمێ چوونا خو دا هێزەکا سەربازى ژ مەمالیکا و عەرەبا دروستکر و دگەل خو برو بەرەڤ کەلها بیرە ڤە کەفتنە رێ و مەغولیان هێرش ئینا سەر وێرێ و هەروەسا بسەردا گرتنا وان هاتە سەر باژێرێ سەرێ کانیێ ژى و ب ئەڤى رەنگى ترس کەفتە دناڤ هێزێت مەغولى دا ئەوێن هینگێ ل وێرێ و ژ وێرێ رەڤین و بلەز پشتى موسلمانا غەنیمە و دەسکەفتێن مەزن ژ ئەوان بدەستڤە ئیناین (90).هەر وەکى کو هێزەکا مەملوکى یا دیترهێرش برە سەر ب سەرکردایەتى یا فخرالدین گغاى البحرى ل سالا (675 کوچى / 1276 زاینى) بو سەر باژێرێ دنیسر ئەوێ سەر ب شاهنشینا ماردین ڤە ئەوان سیه کەس کوشتن و هەژمارەك ژ مەسیحى یێن باژێرى دەستەسەر و ئێخسیر کرن.و ئەڤ ب سەرداگرتنا هات وەك بەرسڤەکا تولڤەکرنێ ل سەر هنارتنا خودانێ ماردینێ ب هێزەکا سەربازیڤە بو هاریکارى کرنا مەغولیان ل دەمێ هەولدانا واندا ل سەر کەلها بیرە ل سالا (674 کوچى / 1275 زاینى) (91).

و ب سەرداگرتنێن مەمالیکا د بەردەوامبوون ل سەر جهێت ل ژێر دەسهەلاتدارییا مەغولیا دا ل وەلاتێ جەزیرێ هەتا دویماهى یا دەسهەلاتدارییا أباقا خان و رشید الدین همدانى یە ئەڤێ چەندێ وەسف دکەت ب گوتنا خو کو (ئەو کەسێن هێرش دئینان سەر دەرباز دبوون بو سنوورێ رومێ و دیاربەکر و ناوچەیێن موسلمانا ژى کاڤل و وێران دکرن و خەلا بەلاڤە دکرن و فیتنە ژى مەزن و دروست دکرن و أباقا خان ژ کارێن ئەوان نەخوش و دلگران دبوو) (92).

و ژبەر ئەگەرا ئەڤان هێرشا ژى ئەوێن بەردەوام ژلایێ مەمالیکا ڤە ئالیخان چوو ل سەر سەرکێشى یا هێزەکا لەشکەرى ب مەبەستا دانانا سنوورەکى بو ڤان هێرشێن مەمالیکا و سەربازگەها خو وى دانا ل نێزیکى رویبارێ فوراتێ و ژ رویبارى دەرباز نەبوو (93) بەلکى وى برایێ خو منکو تمر دگەل بەشەك ژ لەشکەرێ خو هنارتە شامێ هەتا گەهشتى یە باژێرێ حمصێ و ل وێرێ وى چاڤپێکەفتن و دیدار ئەنجام دا دگەل هێزێن سولتان مەنصور قلاوون بەلێ مەمالیکا شیا مەغولیا بشکێنن و منکو تمر دەرئێخستن ب شکەستى هنارتن بو جەزیرا ئبن عومەر و پشتى گەهشتنا وى بو وێرێ ل وێرێ ئەو مر و مێژوونڤیس نویرى یە ئیشارەتێ ددەتە ل سەر وێ چەندێ کو خودانێ دیوانا علاو الدین الجوینى وەسا دیاردکەت کو ل دەمێ هەلگرتنا وى دا بو جەزیرێ (مؤمن ئاغا)

ڕابوو ب ژەهردانا وی و وی ژەهردا ل باژێڕی ئەو مر و ل سەر كارتێكرنا ئەڤێ چەندێ ژی مۆمن ئاغا ڕەڤی و چوو مصرێ و ل وی دەمێ هەڤالێن منكو تمر زانی ب ئەڤی دەنگو باسی ئەوان هێرش برە سەر مالا وی و ژن و زاروكێن وی پێش ویڤە كوشتن (94).

و پشتی مرنا ئالیخان أباقا خان ل سالا (680 كوچی / 1281 زایینی) برایێ وی تكودار ڕابوو ب وەرگرتنا دەسهەلاتداری یێ ل شوینا وی و ژ كارتێكرنا ڕاگەهاندنا تكوداری ب ئیسلامبوونا خو و ناڤ ل سەردانا خو ب ناڤێ أحمد تكودار ئەو هەڤڕكی یا هەی دناڤبەرا دەولەتا ئالیخانی و مەمالیكا دا سڤك و كێمبوو و أحمد تكوداری ب ڕاگەهاندنا گرێبەستەكا پێكهاتنێ دگەل سولتانێ مەملوكی قلاوون كر وبو بدویماهی ئینانا بارودوخێ هەڤڕكیێ دناڤبەرا هەردوو لایەنا دا قەلاوون ڕابوو ل سەر بەرسڤدانا وی بو ئەڤێ چەندێ ئەو ژی د چوارچووڤەیێ مەرجێن ویدا كو ئەو ڕاببیت ب دانانا كوڕێ خو بدر الدین ل سەر ب ڕێڤەبرنا ویلایەتا مویسل و بەغدا و شنگال ب ئەڤی ڕەنگی أحمد تكودار ئەڤ مەرجە پەسەند كر و ڕازیبوو بەلێ بارودوخێت ناڤخویی دناڤ دەولەتا ئالیخانی دا ڕویدان و دروستبوو و ئەڤ ڕێككەفتنا نە هاتە جێبەجێ كرن ژبەر ئەگەرا كوشتنا تكوداری ل سەر دەستێ ئێك ژ میرێن وی ل سالا (683 كوچی / 1284 زایینی) (95).

و د ماوەیێ دەسهەلاتا ئالیخان أرغون كوڕێ أباقا خان دا دناڤبەرا سالێن (683 – 690 كوچی / 1284 – 1291 زایینی) دا دەولەتا مەمالیك یا بەردەوامبوو ل سەر هنارتنا هێرشا بو وەلاتێ جەزیرێ هەر وەكی ل سالا ئێكێ ژ دەسهەلاتا أرغون دا هێزێن مەمالیكی دووجارا ڕابوون ب هێرش برنێ بو سەر لایەنەكی ژ كورد و تورك و عەرەبێن كوچبەر ل سەر باژێڕێن ئەربیل و مویسل و گوندێن سەر ب وان ڤە و هەژمارەك ژ خەلكێ وان كوشتن و سامان و مالیەتێ خەلكێ وان دەڤەرا بخو برن و تالانكرن و خراپكرن (96). و ل سالا (684 كوچی / 1285 زایینی) لایەنەكێ دی ژ سەربازگەهێن شامێ هێرش ئینا سەر دیاربەكر و مویسل و ئەربیل و سامان و مالیەتێن بازرگانا ژ مویسل تالانكرن و برن و هەژمارەك ژ مەسیحی یێت ئەربیلێ ژی كوشتن (97).و جارەكا دیتر و سەر ژ نووی مەمالیكا چوار هێرش ئینا ل سەر دەڤەرا جەزیرێ ئەڤێ جارێ ل سالا (688 كوچی / 1289 زایینی) بوو هەر وەكی لایەنەك ژ سەربازگەهێن وان هێرش ئینا سەر شنگالێ و گوندێن وێ هەتا كو ئەو گەهشتینە گوندێ فیشخابوور و گوندێن مەسیحی یا وان تالانكرن و سامانێن وان برن، و سەبارەت دویماهی هەوا لەشكەری ژی كو مەمالیكا هنارتبین بو وەلاتێ جەزیرێ ل سالا (698 كوچی / 1299 زایینی) بوو ل سەردەمێ سولتانێ مەغولی غازان كوڕێ أرغون هەر وەكی ئەڤێ هەوێ دەستپێكر ب سەركردایەتییا علاو الدین كوڕێ جاجا و هێرش ئینا ل سەر ئامەدێ و هەژمارەكا مەزن ژ خەلكێ وێ یێ دانیشتوان و ئاكنجی كوشتن و ئێخسیر كرن و دەسهەلاتداری وێ علم الدین ڕەڤی و چوو ماردینێ (98).

و رشید الدین الهمدانی ئیشارەتێ ددەتە ل سەر وێ چەندێ كو هندی لەشكەرێ مەمالیكا بوو هێرش د ئەڤێ سالێدا ئانكو سالا (698 كوچی / 1299 زایینی) ئینا ل سەر ویلایەتا دیاربەكر و كێلگەه و بیستانێن خەلكێ وێ سوتن ل ئەڤێ دەڤەرێ ، ئەوان باژێڕێ ماردینێ دووڕپێچ كرو ل وی دەمێ وان نەشیای زالگەهی یێ ل سەر كەلهێ بكەن ئەو بەرەڤ باژێڕێ دنیسر ڤە چوون و ب ڕێ كەفتن و كارێن نە ڕەوا د مافێ خەلكێ وێدا ئەنجامدان و هەروەسا وان هەولدا زالگەهی یێ بكەن ل سەر

بـاژێرێ سـەرێ كـانیێ بـەلێ خـەلكێ وێ بـەرەڤانی ژێ كـر و شـەرێ لەشـكەرێ مـەملوكی كـرن ب هـەمی گـەرم و گـورِی ڤـە هـەتا كـو وان ئـەو نەچـار كـرین ل سەر بجھ هێلانا باژێرِی و بـار بكـەن پشـتی كـو وان هـەر تشتێ كـەفتی د رێكـا وانـدا ل دەمـێ خـو ڤەكێشـانا وان تالانكری [99]

پشـتی ئـەڤێ هـەوا لەشـكەری یـا دویماهی یـێ هـەر وەكـی كـو هـەردوو لایـەنێن مـەملوكی و ئالیخـانی گەهشتنە ئـەوێ رازی بـوونێ و پێكهاتنـە یـا مفادارە بـو وان هــەردوو لایــەنا ژ لایــێ سیاســی ڤــە ئەڤــە و زێدەباری گرەنتی كرنا بنـەجهی یـا وەلاتـی ئـەوا كـو ب رولێ خـو ڤـە راببـووی ل سـەر دابینكرنـا برایـەتی یـا ئـابووری دناڤبــەرا وان هــەردوو لایــەنا دا و بوویــە ئەگـەرا ئاڤاكرنـا بـاژێرێن وان هـەردوویا و ب ئـەڤی رەنگـی دەسپێشـخەری یـێ دەسـتپێكر ژ لایـێ سـولتان غازان ڤـە ئـەوێ كـو دەرگـەھ ڤـەكری بـو دانوسـتاندنێن پێكهـاتنێ و گـازی كرنـێ بـو راوەسـتاندنا خـوین رێـژتنا موسـلمانا و نامەیـەك هنـارتی بـو سـولتانێ مـەملوكی ل سالا (700 كوچی / 1301 زایینی) [100]

- **دەرئەنجام :پشتی بـدویماهی هاتنـا ژ ئـەڤێ ڤـەكولینێ ئەم گەهشتینە ئەڤان دەرئەنجامێن داهاتی:**

1- ڤـەكولینێ ئـەو چـەندە بنەجـھ و دووپـات كـر كـو زاراڤێ جەزیرێ ئـەو زاراڤـە یـە ئـەوێ كـو راوەسـتیای و دانای و پتر بەربـەلاڤ لـدەڤ دیـروك ڤـان و دیـروك نڤیسـا و زاناێین باژێر و وەلاتـا د مـاوەیێ ڤـێ ڤەكولینێـدا ئـەو ژی دگەل زاراڤێ جـەزیرا فـوراتی ئـەوا كـو بـو ئێكـەمین جـار ابـن خلكـانی بكارئینـای پاشـی هنـدەك ژ مێـژوو نڤیسـا لـدویف رێـازا وی چـووین پشـتی وی وەكـی الصفدی و ابن خلدون و القلقشندی و هتد ... .

2- وەلاتـێ جـەزیرێ بـەرنیاس و ب نـاڤو دەنـگ بـوو ب دابەشـبوونا وێ یـا كلاسـیك ڤـە ئـەوا كـو پرانیـا جوگرافیناسا پالپشتی دایە ل سـەر و هەرووەسـا زانـایێن جـــوگرافی ژی ژ زانــــایێن بــــاژێرێن موســــلمانا

دەسـپێدكەت ژ چـەرخێ (4 كوچـی/ 10 زایینـی) هـەتا دگەهیتـە چـەرخێ (7 كوچـی/ 13 زایینـی) و پشـتی هینگێ ژی ئـەڤێ وەلاتـی سـێ بـاژێر بخوڤـە دگـرتن ئـەو ژی (رەبیعــە و دیاربــەكر و مچــر) بــوون هــەر ب پالپشـتیا وەرگرتنـا بـو نـاڤێن وان هـوزێن عـەرەبی ئـەو هــەر ســێ هــوزێن كــووچ كرینــە ئــەڤێ وەلاتــی و كــو مشەخت و ئاكنجی بووین بەری هاتنا ئاینێ ئیسلامێ.

3- ئەڤێ ڤەكولینێ ئـەو چـەندە ئاشـكەرا كـر كـو فـرە جورێـا بنگـەهێن هێـزێن رامیـاری بـوو ل وەلاتـێ جـەزیرێ هـەبوون و بـاژێرێن وان ببوونـە پایتـەخت بـو میرگـەهێن نـاڤخویی یێـت وەكـی بـاژێرێ مـاردین بنگـەهێ ئەراتیقـە بـوو و میافـارقین پایتـەختێ ئـەیوبیا و حصن كیفا ژی پایتەخت بوو بو لقەكێ ئەیوبیان.

4- ئـەڤێ ڤـەكولینێ بـو مـە دیـاركر كـو سـالا (656 كوچی/ 1258 زایینی) ئـەو سالە بـوو یـا كـوهێرش و ب ســەرداگرتنا مــەغولیا بــو بــاژێرێن جــەزیرێ دەســتپێكری و د مــاوەیێ دناڤبــەرا ســالێن (656 – 660 كوچـی/ 1258 – 1262 زایینـی) دا سـەرجەم وەلاتـێن جـەزیرێ هاتنـە دابەزانـدن و كەفتنـە ل ژێـر دەسـتێ دەسـهەلاتا دەولـەتا ئالیخانیـا مەغولیـدا و سەرجەم هێزێن رامیـاری یـێن نـاڤخویی تێدا بوونـە سـەر ب دەسهەلات و ملكەچیا مـەغولا ڤـە و بـاج و خویـك د دانە ئەوان.

5- ئـەڤێ ڤـەكولینێ ئـەو چـەندە دیـار و بەرچـاڤكر كـو وەلاتـێ جـەزیرێ وە لێهـات ببـوو گورەپانـەكا هـەڤركی و شــەركرنێ دناڤبــەرا مــەغولیا و دەولــەتا مــەمالیكا ل مصـرێ و شـامێدا و بـاژێرێن وێ و گونـدێن وێ رووی ب رووی كـــاڤلكرن و خرابكـــاری یـــێ دبـــوون ودانیشـتوان و ئـاكنجی یـێن وێ ئـەو بـوون یـێن كـو دبوونە قوربانی.

6- و سـەرەرای وێ چـەندێ وەلاتـێ جـەزیرێ وە لێهـات بـوو كـو بـوو ئێـك ژ ویلایـەتێن دەولـەتا ئالیخانیـا مـەغولی بـەلێ بەشـەك ژ بـاژێرێن وێ و میرێـن

وێ بەردەوام بوو ژ دەمەکی بو دەمەکێ دی کو نەرازی بوون و ب دژی ئەڤی دوژمنی دەرڤەیی ڕادوەستیان و شورەش بەرپا دکرن چ ب بزاڤێن چەکداری یان ب پێشکێشکرنا پێزانینێن هەوالگێری بو مەمالیکا.

لیستا پەراوێز و ژێدەر و لێزڤڕێنەرا:

(1) بەرێ خو بدە ڤێ چەندێ: الاصگخری ، المسالك والممالك ، ژ ڤەکولینا محمد جابر عبدالعال ، (مصر: 2004) ، ل52 – 55 " ابن الفقیه ، پەرتوکا البلدان ، ڤەکولینا یوسف الهادی ، (بەیروت: 2009) ، ل179 – 282 " ابن حوقل ، صوره الارچ ، (بەیروت: د. ت) ، ل209 – 230 " یاقوت الحموی ، معجم البلدان ، (بەیروت: د. ت) ، بەرگێ 3 ، ل54 - 55 ؛ أبو الفداء ، تقویم البلدان ، (بەیروت: د. ت) ، ل 274 - 285.

(2) بەری هاتنا ئاینێ ئیسلامێ هندەك ناڤێن دیتر دگوتنە وەلاتێ جەزیرێ ، بو نموونە کلدانیا دگوتنێ (بیپ نهر اواپا) ئانکو دناڤبەرا 2 ڕویبارا دا ، و هەروەسا سەبارەت یونانیا ژی دگوتنێ (میزوبوتامیا) و وەسا دیروك ڤانێ یونانی بولیبوس (202 – 102 بەری زاینی) دیاردکەت کو ئێکەمین کەس بوو ئەڤ زاراڤە بکارئینای (Mesopotamia) پاشی جوگرافی ناس سترابو (64 بەری زاینی – 25 زاینی) و ئەو ژ ئەڤێ دەڤەرێ دەرباز دبوو ئەوا چوارچووڤە کری دناڤبەرا بلنداهی یا ڕویبارێ دیجلەی و فوراتێدا و ئەڤ زاراڤە یێ هەڤ ڕامانە دگەل زاراڤێ جەزیرێ ئەوێ کو زانایێن باژێرا یێن بوسلمان ناڤ ل سەر ڤێ وەلاتێ خو بخو دانایین. بەرێ خو بدە: أدی شیر ، تاریخ کلد وآشور ، (بیروت: 1912) ، ل1 ؛ طه باقر ، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة ، (بغداد: 1973) ، ج 1 ، ص 11 ؛ عبدالحكيم الكعبي ، الجزيرة الفراتية وديارها العربية ، (دمشق: 2009) ، ص 29.

(3) مؤلف مجهول، حدود العالم من المشرق إلى المغرب ، ظـﻪكولين يوسف الهادي ، (القاهرة: 1999) ، ص 117 ؛ ابن حوقل ، صورة الارض ، ص 208 ؛ الاصطخري ، المسالك والممالك ، ص 52 ؛ البغدادي ، مراصد الاطلاع ، ج 1 ، ص 331 ؛ ابن الوردي ، خريدة العجائب وفريدة الغرائب ، ظـﻪكولين: محمود فاخوري ، (حلب: 1991) ، ص 54.

(4) احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم ، ثێشكێشكرن: شاكر العتبي ، (بيروت: 2003) ، ص 29.

(5) بلدان الخلافة الشرقية ، وةرطێران: بشير فرنسيس وكوركيس عواد ، (بغداد: 1954) ، ص 114.

(6) معجم البلدان ، ج 1 ، ص 191.

(7) هةمان ذێدةر ، ج 3 ، ص 54.

(8) الاعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام و الجزيرة ، ظـﻪكولين: يحيى عبارة ، (دمشق: 1978) ، ج 1 ، ق 1 ، ص 4.

(9) باژێڕێ دنیسر: ئەڤە باژێڕەکێ زوڕ مەزن بوو و بەرنیاس و بناڤ و دەنگ بوو ژ کارێن ماردینێ ، و 12 کیلومەترا ژێ دویر بوو، و ئەڤ باژێڕە دهاتە جوداکرن ب چڕی یا بزاڤا بازرگانی یا زوڕ و مشە، و سەقایێ وی یێ مامناوەند بوو و گەڕەکێن وێ د گەشەکرنێدا بوون، و پتر ئەڤ باژێڕە بەرەڤ سەقایەکێ بەدەوی ڤە دچوو ، و ئەڤ باژێڕە نە یێ پاراستی بوو ب دیواری، و جهێ وی مەزن و بناڤ و دەنگ بوو د چوارچووڤەیێ ماوەیێ چەرخێ (6ێ ك / 12 ز) دا ، بەرێ خو بدە: ابن جبیر ، رحله ابن جبیر ، ص 214.

(10) سەرێ کانیێ (رأس العین): دکەڤتە نێزیکی سەرەکانی یێن ڕویبارێ خابووری ، و هەژمارا سەرەکانی یێن وی دگەهشتە 360 سەرەکانیا ، باژێڕەکێ بێ دیوار بوو هەتا چەرخێ (8 کوچی / 14 زاینی)، و ئەڤ باژێڕە یێ بەرنیاس و بناڤ و دەنگ بوو ب چاندنا پەمبی، گەنمی، کڕومی، دکەڤتە دناڤەڕاستا حەڕانێ و نەصیبینێ و دنیسرێ دا، دناڤبەرا وی و نصیبینێ 90 کیلومەتر هەنە، و هەر ئەو دویراتی ب نێزیکی ڤە دناڤبەرا وی و حەڕانێ ژی دا هەیە بەلێ سەبارەت دنیسرێ ژی .. ئەو 60 کیلومەترا یێ دویرە ژێ، ئەو ژی یێ بەرنیاسە ب 300 سەرەکانی یێن خابووری، کو سەرەکانی یێن وی د گوگردی و کانزایی نە کو ئەو ژی ژ ناوچەیا ڕەبیعە نە، دکەڤیتە دەشتەکا ڕەق، و بنەڕەتێ وێ ژ گێچێ و بەرا یە و ژێدەرێ ناڤێ وێ دەربڕینێ دکەت ژ وەرگرتنا زمانێ سریانی (ریش عینو) ، کو ئەو نها یێ بەرنیاس و بناڤ و دەنگە ب پیشەسازی یا چێکرنا چەکی و جوانکاری یێ و زەخرەفە و جەرکا ، بەرێ خو بدە: یاقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج 3 ، ص 13 - 14 ؛ الادريسي ، نزهة المشتاق في أختراق الافاق ، ص 308 ؛ ابن جبير ، رحلة ابن جبير ، ص 215 ؛ كي لسترنج ، بلدان الخلافة الشرقية ، ص 125.

(11) وفيات الاعيان وانباء انباء الزمان ، ظـﻪكولين: احسان عباس ، (بيروت: 1968) ، ج 5 ، ص 147.

(12) تحفة ذوي الالباب ، ظـﻪكولين: إحسان بنت سعيد خلوصي و زهير حميدان ، (بيروت: 1999) ، ص 226 ؛ تاريخ ابن خلدون ، ظـﻪكولين:خليل شحادة ، (بيروت: 1988) ، ج 2 ، ص 371 ؛ القلقشندي ، صبح الاعشى في صناعة الإنشا ، ظـﻪكولين: محمد حسين شمس الدين ، (بيروت: د. ت) ، ج 4 ، ص 317 - 318 ؛ الثغر الباسم في صناعة الكاتب والكاتم ، ظـﻪكولين: اشرف محمد انس ، (القاهرة: 2009) ، ج 2 ، ص 751 - 755.

(13) سوادي عبد محمد ، الاحوال الاجتماعية والاقتصادية في بلاد الجزيرة الفراتية ، (بغداد: 1989) ، ص 34.

(14) محمد جاسم الحمادي ، الجزيرة الفراتية والموصل ، (بغداد: 1979) ، ص 37.

(15) ابن حوقل ، صورة الارض ، ص 208 ؛ أبن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 1 ، ص 4 ؛ شيخ الربوة ، نخبة الدهر في عجائب البر والبحر ، (بيروت: 1998) ، ص 255 ؛ أبن الوردي ، خريدة العجائب ، ص 54.

(16) الاعلاق الخطيرة ، ج3، ق1، ص5-6.

گوڤارا زانكويا دهوك، پەربەندا: 26، ژمارە:1، (زانستێن مروڤايەتى وكومەلناسى)، بپ 994-1012، 2023

(17) التاريخ المنصوري ، ظةكولين: ابو العيد دودو ، (دمشق: 1981) ، ص 230.

(18) بو زيَدةتر ثيَزانينا دةربارةى ئةراتيقةيا و دامةزراندن و ثيَكهاتنا ظىَ ميرطةهىَ بةرىَ خو بدة: عماد الدين خليل، الامارات الارتقية في الجزيرة والموصل ، ص 93.

(19) بوزورث ، الاسرات الحاكمة في التاريخ الاسلامي ، وةرطيَران: حسين علي اللبودي ، (الكويت: 1995) ، ص 171.

(20) ابن شداد، الاعلاق الخطيرة ، قسم الجزيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 534 - 535 ؛ الحسن بن المنشيء الحصني ، تاريخ حصن كيفا ، ص 71.

(21) الكتبي ، عيون التواريخ ، ظةكولين: فيصل السامر ونبيلة عبدالمنعم ، (بغداد: 1980) ، ج 20 ، ص 216.

(22) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 1 ، ص 197 - 198 ، 205.

(23) هەمان ژێدەر ، ج 3 ، ق 1 ، ص 243 ؛ محمد يوسف غندور ، تاريخ جزيرة ابن عمر منذ تأسيسها حتى الفتح العثماني ، (بيروت: 1990) ، ص 161.

(24) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 500.

(25) هەمان ژێدەر ، ص 524.

(26) هەمان ژێدەر ، ج 3 ، ق 1 ، ص 245.

(27) هەمان ژێدەر ، ج 3 ، ق 1 ، ص 98 ، 132 - 143.

(28) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 1 ، ص 138.

(29) هەمان ژێدەر ، ج 3 ، ق 1 ، ص 144 ، 150.

(30) هەمان ژێدەر ، ج 3 ، ق 1 ، ص 82.

(31) هەمان ژێدەر ، ج 3 ، ق 1 ، ص 65 - 67 ، 99.

(32) الهمذاني ، جامع التواريخ ، مج 2 ، ج 1 ، ص 300 - 301.

(33) هەمان ژێدەر ، ص 298 - 299.

(34) هەمان ژێدەر ، ص 237 ؛ فؤاد عبد المعطي الصياد ، المغول في التاريخ ، ص 289.

(35) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 489 ؛ الهمذاني ، جامع التواريخ ، مج 2 ، ج 1 ، ص 319.

(36) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 495 - 498.

(37) هەمان ژێدەر ، ص 501 – 506 " بو زانينا پتر پێزانينا دەربارەى چەوانى يا زالگەهى كرنا مەغوليا ل سەر باژێرێ ميافارقين. بەرێ خو بدە: غالب ياسين الدليمي ، ميافارقين دراسة في تاريخها السياسي والحضاري ، (عمان: 2012) ، ص 135 - 141.

(38) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 509 - 510 ، 541.

(39) هةمان ذيَدةر ، ص 526 - 527.

(40) هةمان ذيَدةر ، ص 527.

(41) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 559 - 566 ؛ اليونيني ، ذيل مرآة الزمان ، ج 1 ، ص 342 - 243 ؛ بو زانينا ثتر ثيَزانينا دةربارةى ضةوانى يا زالَطةهى كرنا مةغوليا ب سةركردايةتى كرنا هولاكى ل سةر باذيَرىَ ماردينىَ. بةرىَ خو بدة: عماد الدين خليل، الإمارات الارتقية في الجزيرة والشام (465- 812هـ/ 1072- 1409م)، ط1، مؤسسة الرسالة، (بيروت: 1980) ؛ علاء محمود القداوي ، الموصل والجزيرة الفراتية في عهد دولة المغول الايلخانية ، (عمان: 2015) ، ص 88 - 90.

(42) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 569 - 570 ؛ الدواداري ، كنز الدرر ، ج 8 ، ص 84.

(43) هةمان ذيَدةر ، ج 3 ، ق 1 ، ص 68.

(44) هةمان ذيَدةر ، ص 144 - 150.

(45) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 1 ، ص 60 - 61.

(46) هەمان ژێدەر ، ص 82.

(41) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 559 - 566 ؛ اليونيني ، ذيل مرآة الزمان ، ج 1 ، ص 342 - 243 ؛ بو زانينا ثتر ثيَزانينا دةربارةى ضةوانى يا زالَطةهى كرنا مةغوليا ب سةركردايةتى كرنا هولاكى ل سةر باذيَرىَ ماردينىَ. بةرىَ خو بدة: عماد الدين خليل، الإمارات الارتقية في الجزيرة والشام (465- 812هـ/ 1072- 1409م)، ط1، مؤسسة الرسالة، (بيروت: 1980) ؛ علاء محمود القداوي ، الموصل والجزيرة الفراتية في عهد دولة المغول الايلخانية ، (عمان: 2015) ، ص 88 - 90.

(42) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 569 - 570 ؛ الدواداري ، كنز الدرر ، ج 8 ، ص 84.

(43) هەمان ژێدەر ، ج 3 ، ق 1 ، ص 68.

(44) هەمان ژێدەر ، ص 144 - 150.

(45) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 1 ، ص 60 - 61.

(46) هەمان ژێدەر ، ص 82.

(41) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 559 - 566 ؛ اليونيني ، ذيل مرآة الزمان ، ج 1 ، ص 342 - 243 ؛ بو زانينا ثتر ثيَزانينا دةربارةى ضةوانى يا زالَطةهى كرنا مةغوليا ب سةركردايةتى كرنا هولاكى ل سةر باذيَرىَ ماردينىَ. بةرىَ خو بدة: عماد الدين خليل، الإمارات الارتقية في الجزيرة والشام (465- 812هـ/ 1072- 1409م)، ط1، مؤسسة الرسالة، (بيروت: 1980) ؛ علاء محمود القداوي ، الموصل والجزيرة الفراتية في عهد دولة المغول الايلخانية ، (عمان: 2015) ، ص 88 - 90.

(42) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 2 ، ص 569 - 570 ؛ الدواداري ، كنز الدرر ، ج 8 ، ص 84.

(43) هەمان ژێدەر ، ج 3 ، ق 1 ، ص 68.

(44) هەمان ژێدەر ، ص 144 - 150.

(45) ابن شداد ، الاعلاق الخطيرة ، ج 3 ، ق 1 ، ص 60 - 61.

(46) هەمان ژێدەر ، ص 82.

(47) هەمان ژێدەر ، ص 99.

(48) هەمان ژێدەر ، ص 109.

(49) هەمان ژێدەر ، ص 119.

(50) هەمان ژێدەر ، ص 139 ، 152 ، 208.

(51) هەمان ژێدەر ، ج 3 ، ق 2 ، ص 535 ؛ الحسن بن المنشيء الحصني ، تاريخ حصن كيفا ، ص 85.

(52) جامع التواريخ ، مج 2 ، ج 1 ، ص 308.
(53) ابن العبري، تاريخ مختصر الدول، ص 279 ؛ أبو الفداء ، المختصر ، ج 2 ، ص 206.
(54) بو زانينا زێدەتر پێزانينا دەربارەی شەرێ عين جالوت ، بەرێ خو بدە: ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج 6 ، ص290 - 293.
(55) ابن عبد الظاهر، الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر، ظەكولين: عبدالعزيز الخوايطر ، (الرياض: 1976) ، ص 115 ؛ اليونيني ، ذيل مراة الزمان ، ج 1 ، ص 495 ؛ الدواداري ، كنز الدرر ، ج 8 ، ص 81.
(56) الهمذاني ، جامع التواريخ ، مج 2 ، ج 1 ، ص 327 - 330.
(57) ابن العبري ، تاريخ الزمان ، ص 323.
(58) أبو الفداء ، المختصر ، ج 2 ، ص 332 ؛ المقريزي ، درر العقود الفريدة ، ج 1 ، ص 229.
(59) صبح الاعشى، ج4، ص316.
(60) قداوي، الموصل و الجزيرة، ص121 ؛ عبدالمنعم رشاد ، الموصل في عهد سيطرة المغولية الإيلخانية (660-736هـ/ 1262- 1335م) ، موسوعة الموصل الحضارية ،ط1، دار الكتب للطباعة و النشر، (الموصل: 1992م) ، ج2، ص226.
(61) عطا الملك الجويني، تاريخ جهانكشاى، وةرطيَران: محمد التونجي، (حلب: 1985) ، ج2، ص141 ؛ ابن العبري، تاريخ المختصر الدول، ص229 ؛ قداوي، الموصل و الجزيرة الفراتية، ص122.
(62) الهمذاني، جامع التواريخ، مج2، ج1، ص338 ؛ محمد صالح القزاز، الحياة السياسية في العراق في عهد السيطرة المغولية، (بغداد: 1970)، ص144.
(63) الهمذاني ، جامع التواريخ، مج2، ج1، ص338.
(64) القزاز، الحياة السياسية في العراق، ص145.
(65) النويري، نهاية الارب، ج27، ص264- 265 ؛ قداوي، الموصل و الجزيرة الفراتية، ص121.
(66) أبو الفداء، تقويم البلدان، ص412.
(68) باژێرێ حران: ژباژێرێن جەزيريە وبنگەهێ ديار مچر، يا كەڤارە دوربەرێن وێ هەمی سور كريە، ب بەرێن بهێز يا هاتيە دروستكرن، ب كەلهەكا بهێز يا پاراستيە، دەوروبەرێن وی همی ب خەندەقا كولينە، هەروەسا كەش و هەوا وێ يێ گەرمە، كولوك كەنيێن ئاڤێ لێ هەنە و يا پرە ژ ئاكنجيبوونێ، هەروەسا لايەنێ ئابووری يێ بهێزە چونكە دكەفيتە لسەر رێكا مويسل ـ شام، بو پتر پێزانينا بەرێ خو بدە، رحله ابن جبير، ص 218" كی استرنج، بلدان الخلافه الشرقيه، ص134" بنيامين التگيلى، رحله ابن يونه الاندلسى الى بلاد الشرق الاسلامی، ترجمه عزرا حداد، (د،م: 1996)، ص123.
(69) باژێرێ خرتبرت: كەلهەك دكەڤيتە دوماهيا دياربكر ژ وەلاتێ رومێ، ياقوت الحموى، معجم البلدان، ج2، ص355.
(70) باژێرێ سميساگ: ب كەلها ئاخێ يا بەرنياسە، ژ باژێرێن گرنك لسەر لايەنێ راستێ باكوورێ| روژئاڤا فوراتيە، پتر ئاكنجيێن وێ ئەرمەنن، يا دسەر رەڤا دا بەرامبەری باژێرێ بالس ومنبج ڤە، بەرێ خو بدە، كی استرنج، بلدان الخلافه الشرقيه، ص139– 140.
(71) النويرى ، نهايه الارب ، ج 27 ، ص 265. و دشيان دايە و جهێ ئاماژێ يە ل ڤێرێ ئەم بێژين و ديار بكەين ئەڤ ديروك ڤانە ل وی دەمێ ئەو ڕادبيت ل سەر دەسنيشانكرنا ئەو باژێڕێن سەر ب هەرێما دياربەكر ڤە ، ئەو ئاخفتنا خو بدويماهی دئينيت ب پەيڤەكێ و ژ بلی وێ ژی ، ب ڕامانا وێ چەندين باژێڕێن دی هەنە سەر ب هەرێما دياربەكر ڤەنە ، و يا دروستتر ئەوە كو ئەڤ باژێڕێن دی نە هەر ئەو باژێڕە نە ئەوێن المستوفى القزوينى ئيشارەت پێداين و ل بير ئينااين ، و ئەو باژێڕە وی هەژمارتينە د چوارچووڤەيێ وان ليستا دا يێن كو خەراج و باج و داهات ژێ دەردكەفت ، وەكی باژێڕێ ئەربيل و ئاميدی و ئەرزن و برتلە و حانی و سلوان و موش و بەوازيج و خابور و كرمليس ، و بەلكی هەتا ديروك ڤان النويری باژێڕێ ئامەد و حصن كيفا و ماردين ژی نە هەژمارتينە و ئاماژە پێ نەداينە. بەرێ خو بدە: نزهه القلوب ، ص 102 – 106.

(72) الاعلاق ، ج 3 ، ق 1 ، ص 212 ، ص 244 ، ق 2 ، ص 510 ، ص 541.
(73) ابن شداد ، الاعلاق ، ج 3 ، ق 1 ، ص 62 ، ص 109 ، ص 139 ، ص 210 ، ص 212 ، ص 244 ، ج 3 ، ق 2 ، ص 541.
(74) الهمذاني ، جامع التواريخ ، مج 2 ، ج 1 ، ص 338.
(75) هەمان ذێدەر ، مج 2 ، ج 1 ، ص 12.
(76) هەمان ذێدەر ، ص 89.
(77) هەمان ذێدەر ، ص 128 ؛ ابن الفوطي ، الحوادث الجامعة ، ص 472.
(78) هەمان ذێدەر ، ص 147 ؛ ابن الفوطي ، الحوادث الجامعة ، ص 494.
(79) ابن العبري ، تاريخ الزمان ، ص 359 ؛ الهمذاني ، جامع التواريخ ، ج 2 ، ص 152.
(80) ابن الفوطي ، الحوادث الجامعة ، ص 503.
(81) بيبرس الدواداري ، زبدة الفكرة ، ص 309 ؛ ابن الفرات ، تاريخ ابن الفرات ، ظەكولين: قسطنطين زريق ونجلاء عزالدين (بيروت: د/ت) ، ج 8 ، ص 204.
(82) الدواداري ، كنز الدرر ، ج 9 ، ص 113 ؛ المقريزي ، السلوك ، ج 1 ، ق 3 ، ص 871 ؛ ابن حجر العسقلاني ، الدرر الكامنة ، ج 2 ، ص 76 - 77.
(83) قداوي ، الموصل والجزيرة الفراتية ، ص 110.
(84) القزاز ، الحياة السياسية في العراق ، ص 371.
(85) هەمان ذێدەر ، ص 357 ؛ قداوي ، الموصل والجزيرة الفراتية ، ص 111 - 112.
(88) ابن عبد الظاهر ، الروض الزاهر ، ص 136 ؛ المقريزي ، السلوك ، ج 1 ، ق 2 ، ص 473.
(89) قداوي ، الموصل والجزيرة الفراتية ، ص 112.
(90) الدواداري ، كنز الدرر ، ج 8 ، ص 166 ؛ البرزالي ، المقتضى ، ج 1 ، ص 243 - 244.
(91) ابن شداد ، الاعلاق ، ج 3 ، ق 1 ، ص 63 ؛ المكتبي ، عيون التواريخ ، ج 20 ، ص 420.
(92) ابن عبد الظاهر ، الروض الزاهر ، ص 436.

(93) اليـونيني ، ذيـل مـرآة الزمـان ، ج 3 ص 114، ص 186 - 187.

(94) جامع التواريخ ، مج 2 ، ج 2 ، ص 82.

(95) هەمان ژێدەر ، ص 83.

(96) نهاية الارب ، ج 27 ، ص 269 - 270.

(97) ابن العبري ، تاريخ الزمان ، ص 324، ص 351.

(98) ابـن الفـوطي ، الحـوادث الجامعـة ، ص 482؛ ابـن العبري ، تاريخ الزمان ، ص 358.

(99) الهمـذاني ، جـامع التـواريخ (تـاريخ غـازان ، ص 159) ؛ ابـن الفـوطي ، الحـوادث الجامعـة ، ص 540 ؛ ابـن حبيـب ، تـذكرة النبيـه فـي أيـام المنصـور ، ج 1 ، ص 218 ؛ المقريزي ، السلوك ، ج 1 ، ق 3 ، ص 878.

(100) بـەرێ خـو بـدە: دەقـێ وێ نامـەیا ئاليخـان غـازان هنـارتی بـو سـولتانێ مـەملوكی ل سـەر بابـەتێ ئێكهـاتنێ: ابـن أبـي الفضائل ، النهج السديد ، ج 1 ، ص 400 - 403

THE POLITICAL SITUATION IN THE ISLAND COUNTRY IN THE MID CENTURY (7AD/13AD)

HALIMA MOHAMMED AMIN and DARWISH YOUSEF HASSAN
Dept.of History, College of Humanities, University of Duhok, Kurdistan Region-Iraq

ABSTRACT

This research deals with a complex period in the history of the island country, which is the middle of the century (7 AH / 13 AD), when the region faced a serious challenge represented by the Mongol invasion, who were able to seize the cities of the island one after the other and practiced the worst methods of injustice against its people and appointed to manage this country Rulers before them, whether people of their own race or from the people of the region who are loyal to them.

This research was divided into three sections. The first topic dealt with the definition of the island countries and then touched on the political map of the region and the most important political forces in the region on the eve of the fall of Baghdad, the capital of the Abbasid Caliphate, in the hands of the Mongols.

The second topic dealt with how the Mongols took control of the cities of the island after the fall of the capital of the caliphate, and it showed the extent of the failure of the rulers of the island in resisting this invasion, except for the ruler of Mayyafarqin. It also dealt with how the Mongols managed the cities of the island.

As for the third and final topic, it examined the Mongol-Mamluk conflict and its impact on the island country, and the extent to which its cities suffered from a conflict between these two powers over the military and economic aspects.

KEYWORDS: The Country of The Island, The Mongols, The Mamluks, Diyarbakir, The Map